

LUND UNIVERSITY

Kulturanatomiska studier

tillägnade Anja Edén och Sten Kindlundh

Broberg, Gunnar

2001

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Broberg, G. (Red.) (2001). *Kulturanatomiska studier: tillägnade Anja Edén och Sten Kindlundh*. (Ugglan; Vol. 15). Avd. för idé- och lärdomshistoria, Lunds universitet.

Total number of authors:

1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Ugglan

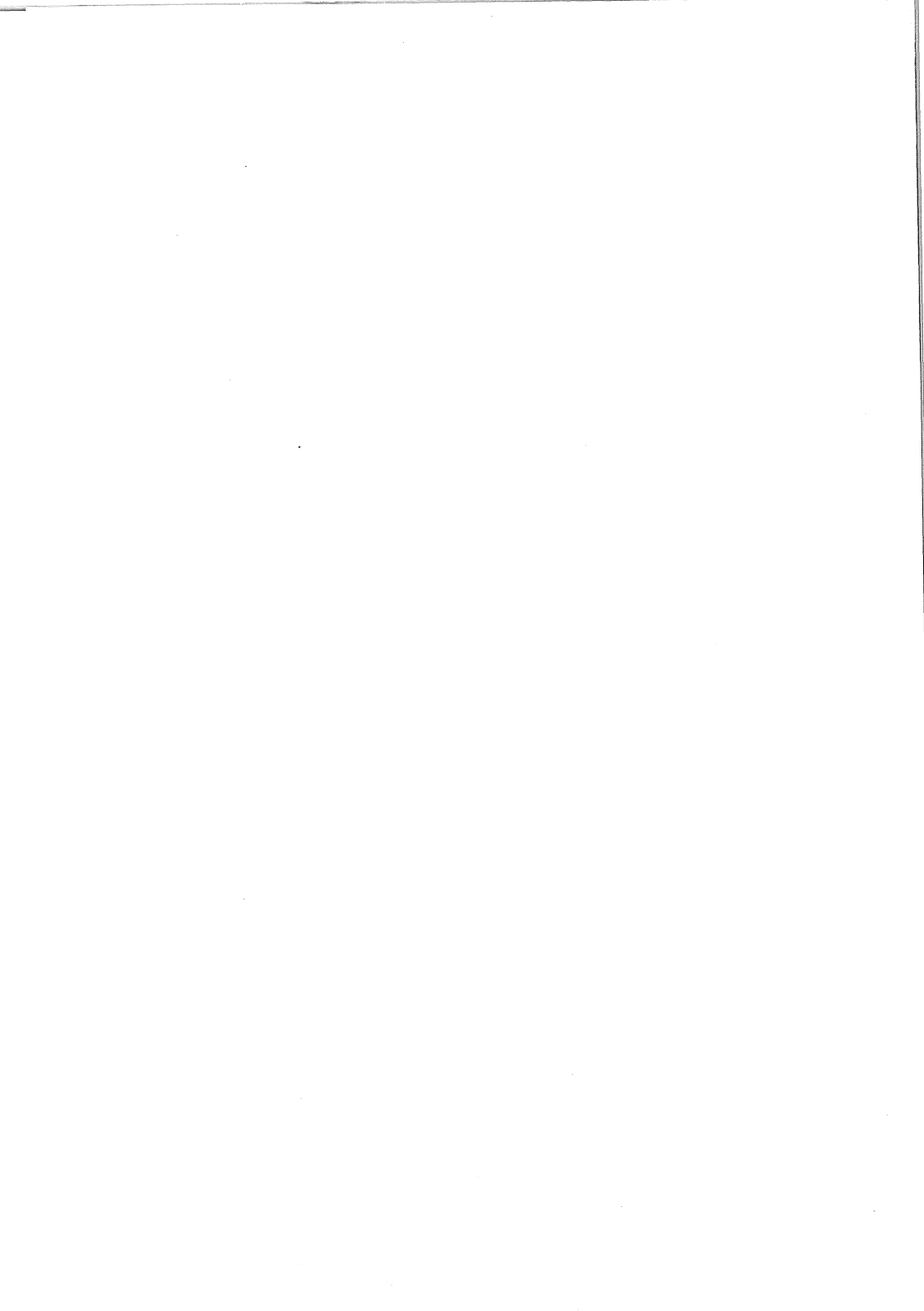
15

Lund Studies in the History of Science and Ideas

Kulturanatomiska studier

Tillägnade Anja Edén och Sten Kindlundh

Kulturanatomiska studier

Tillägnade Anja Edén och Sten Kindlundh

Redaktion
Gunnar Broberg
Hans Lund
Birgitta Olander
Per Soldan Ridderstad

Ugglan 15
Lund Studies in the History of Science and Ideas

Omslaget: Sigill ritat av professor Carl-Herman Hjortsjö för Anatomiska institutionen, LU.

Baksidesbild: Anja Edén och Sten Kindlundh framför Kultur-anatomen. Foto Patrik Sonestad.

Ugglan utges av avdelningen för Idé- och lärdomshistoria vid
Lunds universitet, Biskopsgatan 7, 223 62 Lund
Redaktör för skriftserien: professor Gunnar Broberg

© medverkande författare 2001

Grafisk form: Stefan Stenudd

Tryck: Reprocentralen, Lunds universitet 2001

ISSN 1102-4313

Innehåll

Förord 7

*Gunnar Broberg, Hans Lund, Birgitta Olander,
Per Soldan Ridderstad*

Två prosadikter: Amsterdam, Ringsjöarna 9

Jonas Ellerström

1

Från gamla anatomen till nya 12

Svante Nordin

Anatomen som arkeolog. Kilian Stobaeus d.ä. 16

Rolf Lindborg

Sven Nilsson och Skandiniaviens urinvånare 29

Jakob Christensson

”När de döda vittna.” Om anatomen och kulturhistorikern Carl

Magnus Fürst 53

Sten Högnäs

En kulturanatom: Carl-Herman Hjortsjö 65

Gunnar Broberg

Elektroner och rekryter: Anatomi i Lund ca 1950 81

Gustav Holmberg

2

Från sigill till logotyp: Alma maters ansikte 106

Hans Lund

Mellan *Geist* och *Kultur*: Notiser om en vetenskapsteoretisk diskussion under 1800-talet 126

Jonas Hansson

I Kulturanatomens hus: Laura – ett kompositum i Sigrid Combüchens *Parsifal* 136

Bo Svensson

Att dissekera provinsens tryckkultur 154

Roger Jacobsson

Lärdomen och förgängligheten 164

Per Soldan Ridderstad

Nyckelhålet 175

Elisabeth Mansén

Om de medverkande 181

Kära Anja och Sten

Sista juni 2001 avslutar Ni er tjänst vid Kulturanatomen. Institutionen vill med den här skriften, som handlar om anatomi liksom om kultur, *tacka* Er. Inte bara för lång och trogen tjänst, den har pågått sedan livet i Synvillan på Kävlingevägen, utan för Era personer, som vi fått leva och trivas med. Den ämneskonstellation, som för nu fem år sedan genom ett pennstreck från fakulteten beslöts och som innebar att bok- och bibliotekshistoria, bibliotek och informationsvetenskap, idé- och lärdomshistoria samt Ert ämne, kulturvetenskap, flyttade samman kom efter viss vanda att heta Institutionen för kulturvetenskaper. Huset vi fick, den gamla anatomiska institutionen, var desto lättare att döpa. Det blev *Kulturanatomen*. Om denna byggnad, dess invånare och verksamhet, då och nu, är vad denna lilla hyllningsskrift handlar om.

Uppläggningsen är kronologisk och tematisk. Den anatomiska institutionens tidigare historia behandlas i ett antal artiklar. Anatomiämnet har huserat i Lundagårdshuset - det gjorde en gång alla ämnen, i senare tider också idé- och lärdomshistoria. Därefter har anatomi varit lokaliserat i det nedrivna orangeriet, vid mitten av 1800-talet i det då nybyggda hus som arkeologerna i dag bebod och från 1897 i Salomon Sörensens tegelpalats vid Biskopsgatan 7. Så går den akademiska flyttkarusellen runt, runt, nu i allt snabbare takt. Det är ett stilt hus och ett hus med hemligheter. Här förvarades på 1950-talet kvarlevorna av den beryktade Hurvamördaren, vid mitten av 1980-talet stod huset i fokus för sina skallsamlingar, sensationsrapporterat i pressen genom två lundsiska sociologer. Senare har bl a utländsk television letat sig hit - men skallarna är borta, de döda vill säga. Om detta skriver vi inte här, däremot ingår en svit uppsatser om några representanter för lundsisk anatomi och deras förhållande till humaniora. Dagens verksamhet med in-

riktning på kultur och hur allt vad som därtill hör ska förstås ägnas några bidrag. Inledningsvis i denna skrift porträtteras ett par platser som förefaller spegla Sten och Anja. Som avslutning tittar vi in i det lilla konstannex Biskopsgatans campus begåvats med.

En del bidrag erbjuder kanske för ömskinnade humanisten avskräckande läsning men ett sådant intryck kompenseras av inslag i den senare delen av skriften ägnade kulturen och kulturvetenskapen. Någon komplett inventering i vare sig den ena eller andra riktningen har vi inte förmått denna gång, än mindre spegla Era mångfaldiga intressen, *kära Anja och Sten*. Vi får återkomma. Och vi hoppas att Ni hittar tillbaka till Kulturanatomen från Era utposter vid Ringsjön, i Amsterdam, på Island eller var det nu blir.

Lund 8 juni 2001

Gunnar Broberg, Hans Lund, Birgitta Olander,
Per Soldan Ridderstad

Två prosadikter

Jonas Ellerström

Amsterdam

Språket flyter genom kroppen som blodet genom ådrorna, som vatten genom kanalerna i den gamla staden. Här rinner ett annat språk, det rosslar och gurglar runtomkring och ger kvarteren deras liv så som det syrsatta blodet håller kroppen gående över broarna, utmed gatorna, tvärs över torgen. Språket kluckar och slår mot kajkanterna, det kan kväva främlingen på samma sätt som havet svämmar över fördämningen och dränker de låglänta områdena – men hos andra besökare rinner det in i deras blodomlopp, mjukt som gulnad genever, och ger dem hemortsrätt bland de mörka kanalerna och solbelysta husen.

Ringsjöarna

Vägen löper mellan sjöarna som luftstrupen mellan lungorna. På båda sidor om det smala näset breder de flacka strandängarna ut sig, ekorna ligger förtöjda vid björkar som står med rötterna i vattnet och det är alltid sommar. I världen finns inga andra färger än blått, grönt och solgult, vägen spinner under hjulen och den som färdas på den känner sig som en luftstöt på väg att sättas an i ett instrument. Att hela kroppen kan bli musik!

Från gamla anatomen till nya

Svante Nordin

Undervisning i anatomi har bedrivits vid Lunds universitet sedan dess grundande. Två medicinprofessorer fanns med från början varav den ene hade anatomin på sin lott. Det ingick i hans förpliktelser att vartannat år anställa en anatomisk dissektion, vartill slottsfogden i Malmö hade att lämna ett människolik. Universitetets förste physicus och anatom hette Nils Wichman, verksam 1667-68. Han avled kort efter det att universitetet påbörjat sin verksamhet och ersattes omgående av Erasmus Sack, sedermera adlad Sackensköld. Denne kvarblev till sin död 1697. Sack fick flera efterträdare under 1700-talets lopp, men först på 1780-talet inrättades en särskild professur i anatomi. Andreas Barfoth kallades 1783 att bli lärosätets förste professor i anatomi. Hans efterträdare blev Arvid Henrik Florman (1801-31), vilken gick i bräsch för den komparativa anatomin och blev författare till en handbok i anatomi som kom till flitigt bruk i undervisningen. Florman efterträddes av Johan Bernhard Pramberg (1832-47) och denne i sin tur av Carl Fredrik Naumann (1852-81). Nauman följdes som förståndare för anatomiska institutionen av Hjalmar Lindgren, vilken 1883 blev ordinarie professor i ämnet efter att tidigare under några år ha stått vid Naumanns sida som e.o. professor. Till e.o. professor i anatomi och histologi utnämndes i stället 1888 Carl Fürst.

Under Naumanns tid höll ämnet till i den nybyggda anatomiska institution som stod färdig 1853, belägen vid korsningen Sandgatan/Paradisgatan i nordöstra hörnet av dåvarande botaniska trädgården, numera universitetsplatsen. Byggnaden som senare att inrymma teologiska institutionen och utgör f.n. institution för arkeologi.

Den anatomiska institutionen vid Sandgatan förfogade över flera museisalar, inrymmande bl. a. omfattande anatomiska samlingar, vilka begynts av Florman och betydligt utökats under Naumanns tid. Därvid hade sedan 1860-talet de patologisk-anatomiska preparaten kommit att skiljas från de övriga till en särskild samling. Byggnaden kom i själva verket att inrymma två självständigt arbetande institutioner, den normal-anatomiska och den patologisk-anatomiska. Med den senare var de rättsmedicinska obduktionerna och undersökningarna förbundna. Naumann hade bl.a. genom sin skrift *Om missfoster* (Lunds universitets Årsskrift 1865) producerat sig inom den patologiska anatomin. Den nybyggda anatomiska institutionen ägde på nedre botten en rymlig dissektionssal som i söder intog husets hela bredd samt en smärre föreläsningssal.

Det var arrangemangen för dissektionerna som utgjorde en nya institutionsbyggnadens största svaghet. Anatomisalen hade en utgång åt gatan genom en öppen förstuga samt en åt gården genom vilken liken infördes från källaren. Liksalarerna i källaren hade jorden som golv och ingen annan luftväxling än utåt gatan. Råttor inomhus och svår stank utomhus resulterade. Grannar och förbipassande klagade. Även för institutionens personal var situationen besvärlig. För tjänsterum fanns ingen plats, alla anställda från professorn till vaktmästaren var hänvisade till att uppehålla sig i dissektionssalen. Därtill kom att de anatomiska preparatsamlingarna genom förekommande avrättningar eller av andra skäl växte i omfång. Även antalet lik för dissekering, till stor del från självspillingar, visade en jämn tendens till stigning, från 26 1872-73 till 41 1896-97. En lättnad inträffade visserligen då den patologisk-anatomiska avdelningen bildade egen institution i en 1886 färdigställd byggnad. Men utrymmena visade sig trots det i längden otillfredsställande.

I maj 1892 gick anatomiska institutionens föreståndare in till större akademiska konsistoriet med en skrivelse som dessförinnan gillats av medicinska fakulteten och där uppförandet av en ny anatomibyggnad föreslogs. Den föreslogs placerad vid Norra Vallgatan på en av universitetet ägd tomt, för övrigt åter i nära grann-

skap med Botaniska trädgården som på 1860-talet flyttats till detta område. Skrivelsen åtföljdes av ritningar utförda av arkitekten Sjöström och en kostnadsberäkning som (med anmärkningsvärd precision) slutade på en summa av 182.332:27 kronor. Den höga kostnaden bekymrade konsistoriet, varför ärendet återremitterades. En ny plan av arkitekten Sörensen och en ny kostnadsberäkning, slutande på 149000 kronor företeddes och accepterades.

Med den nya byggnad som stod färdig 1897 hade anatomiska institutionen fått moderna och ändamålsenliga lokaler. Byggnaden var beräknad för ett femtiotal samtidigt arbetande studerande. Här fanns nu rum för lärare och amanuenser. Vaktmästarbostad uppfördes i en särskild byggnad. Huvudbyggnadens källare rymde likrum och begravningskapell, likrummen med utgång till hissen. Här fanns även tork- och frysrum, injektionsrum, djurrum, verkstad samt ångpanna. Anatomiska institutionen uppvärmdes med lågtrycksånga via värmedledningar som installerats av Kockums mekaniska verkstad i Malmö. Ångpannan var försedd med öppet ståndrör, övertrycksregulator, signalpipa samt självverkande dragregulator som reglerad förbränningen i förhållande till ångförbrukningen. För god ventilation i dissektionssal och andra lokaler var det väl sörjt. De båda övervåningarna rymde bl.a. dissektionssal, bibliotek, föreläsningssalar, lässalar, tjänsterum och rymliga museisalar. På vinden fanns även fotografisk atelier med mörkrum.

Den anatomiska samlingen, institutionens stolthet, hade nu gott om plats. Den innehöll 43 fullständigt uppsatta människoskellett och 360 uppsatta djurskellett. Bland de senare märktes 32 apskelett, varav ett manligt och ett kvinnligt gorillaskellett. I samlingen fanns 117 människokranier samt 174 djurkranier, varav 125 från däggdjur. Museet rymde även en god samling vaxpreparatserier, huvudsakligen från dr. Ziegler i Freiburg, en stor mängd gipsavgjutningar från Steger i Leipzig samt avbildningar i papiermaché från Paris. De många väggplancherna hade till största delen förfärdigats på institutionen.

Ett tillskott till parken av anatomibyggnader tillkom under

30-talet. Ivar Broman, som 1905 blev e.o. professor, 1909 ordinarie professor i anatomi, hade embryologin som sitt främsta forskningsintresse. Institutionens embryologiska samlingar utökades under hans ledning snabbt. Inte minst för att ge dessa samlingar större utrymme gjorde direktören Hjalmar Tornblad och hans hustru 1931 en betydande donation till universitetet för uppförande av ett särskilt institut för jämförande embryologi. Den nya embryologiska institutionen, det s.k. Tornbladinstitutet, invigdes 1934. Broman ledde det statutenligt fram till sin död 1946.

Under nästan hundra år höll anatomerna till i byggnaden vid Biskopsgatan som hann bli Lunds universitets äldsta i bruk varande institutionsbyggnad av detta slag. Men 1995 lades Anatomiska institutionen ner — dissekering skulle inte längre stå på medicinstudenternas schema. Två år senare, 1997, flyttade den nyinrättade Institutionen för kulturvetenskaper ("Kulturanatomen") hit. Ett förslag från den som skriver dessa rader att kulturanatomens verksamhet liksom en gång institutionens vid Sandgatan borde delas upp i en normal-anatomisk och en patologisk-anatomisk avdelning föll inte i god jord. Båda grenarna bedrivs i stället i nära sammanhang med varandra. Dissektionssalen har blivit lunchrum, likkällarna doktorandrum. Där försöksdjuren flyttat ut kommer forskarstudierande i litteraturvetenskap snart att flytta in. Parken som 1897 befann sig på anläggningsstadiet står fortfarande varje vår i full blom.

Anatomen som arkeolog

Kilian Stobaeus d.ä.

Rolf Lindborg

Att syssla med svensk idéhistoria betyder mycket ofta detsamma som att syssla med frågan om importen av idéer till Sverige: det enda verkligt svenska tankegodset på 1600-talet, t.ex., var väl Olof Rudbecks götiska läror. Också han var en anatom som blev historiker, först alltså upptäckaren av lymfkärlssystemet, som ledde till en prioritetsstrid med dansken Bartholin och sedan arkeolog och storsvenskhetens ideolog. Idén om muséer t ex kom till Sverige från som det verkar främst tre olika håll: Tyskland, Ungern och Danmark. Men från början kallades inte muséer för muséer. Så t ex kallades vad som blev grundvalen för det nuvarande Statens Historiska Museum för Antikvitetskollegiet (av lat. *collegium*, "samling"). Det äldsta identifierbara föremålet där inkom 1670, och dess föreståndare hette Johan Hadorph (1630-93). Om honom läser man i Nationalencyklopedin: "Han insamlade en stor mängd äldre historiska handskrifter, däribland viktiga lagsamlingar, och en fornsaks-kollektion kring vilken samlingarna i Statens historiska museum kom att byggas upp." Denne Johan Hadorph berättar om ett besök i Köpenhamn 1673, att han såg även "Raritets Cammaren, sådan som jagh nu söker at oprätta". Vad det handlar om är Det kgl. Kunstkammer, som nämns tidigast 1651. På tyska kallades detta museum i Köpenhamn för "Kunst-, Kuriositets- und Naturalie-kabinet". - Så långt det danska inflytandet.

Detta är en för tiden ytterligt typisk beteckning på ett museum: konst-, kuriositets- och naturaliekabinett. Man tycks ha älskat att i en skön oordning blanda ihop föremål, både från naturen

och från kulturens olika områden: missfoster, försteningar (fossil), elefantöron - och vackra konstgjorda saker. Huvudsaken var att det var kuriöst. Typiska namn på museer tidigt på 1700-talet var "naturaliekabinett" och "kuriusakabinett". Men kuriosa var inte bara något "kuriöst" i vår mening utan sådant som naturvetaren, den som var *curiosus*, intresserade sig för.

*

Jag tänker nu inte gå in på alla berättelser som finns där, jag skall bara helt kort nämna ett enda föremål. Det kom år 1752 till Vetenskapsakademiens samlingar i Stockholm (som numera heter Naturhistoriska Riksmuséet). Vad det handlar om är en tumme av en människa - en balsamerad tumme. En bonde på Sävstaholm i Sörmland - ett gods bekant för sina äpplen - hade en natt varit ute och rott. Då fick han "tummen avhuggen på båtkanten av ett sjö-troll (en sjöjungfru, antar jag, alltså ett vidunder med mänsklig överkropp och fiskstjärt), som ville draga båten under vatten". Efter ytterligare några sådana berättelser ur museologins hävder kommer min sagesman, Bengt Hildebrand, fram till *Kilian Stobaeus* (1690-1742), "then store Doctor KILIAN", som Skånska nationen i Lund vid hans bortgång kallade honom i sin gravskrift. "Professor och arkiater (alltså överläkare), läkare och naturforskare, arkeolog och urkundsutgivare, hembygdsforskare och numismatiker äro några av de epitet som man kan slösa på denne man - en bukett!" (Jag skall om en stund sätta en blomma till i buketten: Kilian Stobaeus var också en pionjär när det gäller vad vi nu för tiden kallar paleontologi.) "Han var Linnés, Rosén von Rosensteins och Sven Lagerbrings lärare. Och han var det svenska lokala museiväsendets grundläggare." Alltså genom att han är grundläggaren av Historiska muséet i Lund.

Att Kilian Stobaeus trots allt är ganska okänd - även bland lärdomshistoriker av facket - kan tänkas till viss del bero på att han har hamnat i skuggan av sina så berömda elever. Linné vet alla vem

det var. Nils von Rosenstein (1706-73) var likt Linné professor i medicin i Uppsala, grundare av läran om barnsjukdomar, införde smittkoppsympningen i Sverige. Hans mest kända bok är *Underrättelser om barn-sjukdomar och deras botemedel* (1764). Den tredje av de nämnda eleverna till Stobaeus, Sven Lagerbring (1707-87) blev professor i historia i Lund 1742, efterträdare till Kilian Stobaeus som dog det året. Stobaeus var alltså både medicinare och historiker – det förra bortser vi från denna gång och framhäver det senare.

Först något om Stobaeus, därefter något om den allmänna vetenskapliga världsbilden under tidigt 1700-tal – den världsbild, som bl.a. tycks göra det alldeles självklart att *inte* göra någon väsentlig skillnad i sina kabinetten mellan föremål från naturen och föremål från *kulturen* (konsten), mellan naturvetenskapliga och humanistiska kuriositeter.

Kilian Stobaeus föddes 1690 i Lund. Han tillhörde en skånsk lärdomssläkt Stobaeus, som härstammade från Stoby i Göinge. Tidigt faderlös uppfostrades han av släktingar i Göteborg och i Lund. Han kom småningom att läsa medicin i Lund, promoverades 1721 till medicine doktor, och började en omfattande läkarpraktik bland skånska adeln och Malmö borgerskap. 1728 blev han professor i ett ämne som tycks ha snickrats till just för hans skull, nämligen ”naturkunskap och experimentalfysik”; att undersöka naturen experimentellt var en idé som kommit till Sverige med *René Descartes*' filosofi 65 år tidigare, 1663 alltså. Och bevarade föreläsninganteckningar visar precis vad man kunde vänta sig: Kilian Stobaeus var en ”cartesian”, undervisade alltså om universum som ett oändligt stort maskineri byggt av virvlar av ”eter”. Kilian Stobaeus gick med kryckor, och han led även av andra handikapp. Linné har beskrivit sin lärare så här: ”enögd, krumpen på ena foten, plågad beständigt av migrän, hypokondri och ryggvärk”. På universitetets oljemålning syns att Stobaeus' vänstra öga är konstgjort. 1732 gick Kilian Stobaeus över till professuren i historia. Och att hoppa från fysik till historia var vid den här tiden inte så märkligt som många historieskrivare tycks tro.

Kilian Stobæus med delar av sina samlingar i bakgrunden. Målning av Carl Peter Mörth. Lunds Universitet.

Sina märkligaste vetenskapliga insatser gjorde Stobaeus antagligen varken som medicinare eller naturvetare, skulle jag vilja säga, utan som arkeolog och paleontolog. För att vi skall förstå lite bättre varför man ännu på 1700-talet i vetenskapen kunde blanda ihop så skilda ting som t.ex. stenyxor och fossil (arkeologi och paleontologi!), och varför man i de tidiga museerna blandade ihop konstgjorda och naturliga ting ungefär som om de hade hört till samma kortlek, så skall jag nu för en liten stund lämna Kilian Stobaeus. Den vetenskapliga världsbilden vid början och vid mitten av 1700-talet låg "mitt emellan", om jag får uttrycka mig på ett något ungefärligt sätt. Upplysningstidens, och därmed t.ex. Killian Stobaeus', vetenskap ligger mitt emellan två väldiga "revolutioner" i tänkandets historia, två av de största i Västs historia över huvud taget. På 1600-talet skapades, genom en väldig revolution i tankevanorna, vetenskaper som modern astronomi och fysik. Det började redan 1543, då Nicolaus Copernicus försökte leda i bevis att vårt jordklot är en av himlakropparna, en av planeterna. Giordano Bruno gick vidare (kring 1600 prick) och antog att solen "bara" är en av oändligt många stjärnor: det finnes inga gränser för universum! Forskare som Galileo, Kepler, Descartes och Newton hjälptes senare på 1600-talet åt att skapa den moderna fysiska världsbilden. Himlakroppar som jorden och månen antas röra sig enligt precis samma matematiska lagar som t.ex. kanonkulor i luften eller bollar som man kastar, och hela universum (utom den tänkande, odödliga människan) består av delar i ett enda maskineri – just det ordet använde Descartes och hans lärjungar gärna – där allting följer samma, orubbliga naturlagar.

Allting (utom människan) delar i *ett* oändligt utsträckt maskineri? Ja, en konsekvens av cartesianismen är just denna, att man inte ser någon väsentlig skillnad mellan naturliga och konstgjorda ting. Här skulle jag kunna citera stycket från min avhandling *Descartes i Uppsala* (1965), som går ut på att det enligt "nya filosofin" inte är någon väsensskillnad alls mellan ett urverk och de naturliga tingen, ingen annan skillnad mellan automater och natur-

liga (levande eller döda) kroppar, än denna, att de konstgjorda tingen består av delar så grova, att de lätt kan uppfattas med sinnen. Sådana argument anförde ”nya filosofins” anhängare vanligtvis när de skulle försvara, och plädера för, forskning i fysik: med experiment i laboratoriet kan man med konstgjorda ting lära sig hur *naturen* (även utanför laboratoriet) fungerar, hur naturliga ting rör sig och reagerar, för det finns ingen gräns mellan ”ars” och ”natura” (”konstgjort” och ”fött”)!

Först, som sagt, när jag på Historiska museet i Lund fick se hur Kilian Stobaeus och andra cartesianer glatt blandar ihop fossil och stenyxor i samma monter på ett museum, så slog det mig alltså, att Descartes’ metod att sudda ut gränsen mellan naturen och konsten kanske innebär någonting mer än bara ett försvar för experimentaltysiken. Att så här ställa samman fossil och stenyxor, alltså förstenade växtdelar från naturen, och verktyg från människans stenålder? De skiljer sig ju ockea ofantligt mycket i fråga om *tid* - om fossilen är kanske 500 miljoner år, så är en stenyxa kanske på sin höjd 2 miljoner år. Skall de stå bredvid varandra i samma monter? Ja, till en början gjorde de det, och här kommer vi, tror jag, till något mycket intressant i 1700-talets upplysta vetenskap. 1600-talets vetenskapliga revolution skulle jag vilja kalla *upptäckten av rummet*, upptäckten av det oändliga universum, med överallt samma naturlagar, vare sig det gäller himlakroppar eller jordiska ting, vare sig det gäller naturliga eller konstgjorda föremål. Men tiden då? När och hur upptäckte vetenskapen den väldiga tid, som måste ha gått åt för att jordklotet med sina växter och djur och människor skall se ut som det gör i dag? - Alltså inte under upplysningstiden. Utan det jag kallar *upptäckten av tiden* var 1800-talets stora upptäckt. Ännu 1700-talets vetenskapare, som vet eller tror sig veta så mycket om rummet, är vad jag skulle vilja kalla ”tids-blinda”. De flesta naturforskarna på 1700-talet trodde, att skapelsen, som Första Mosebok berättar om, inträffade omkring år 4000 f.Kr. Världsalldet blev alltså 6 000 år gammalt först omkring den 1 januari år 2000.

På 1700-talet börjar vetenskapen i stor stil intressera sig för att gräva i jorden, för att se efter hur det ser ut under oss. Vad som började intressera många var vad som nu för tiden kallas "stratigrafi". Ordet *stratum* betyder i klassiskt latin "bädd". I geologi och i arkeologi används det i betydelsen "lager": de lager man finner i jordskorpan låg - fann man - på vissa ställen i prydlig horisontell ordning, på andra ställen stupade de mer eller mindre brant. Frågan uppkom: Skapades jordklotet på det här sättet av Gud? Eller var det resultatet av en förändring? På den korta tid (sedan ca år 4000 f.Kr., alltså), som stod till buds, måste det i så fall vara en snabb, en plötslig och kortvarig förändring - en katastrof! Och det var just det ordet, "katastrof", som vetenskapen ända till början av 1800-talet kom att använda i det här sammanhanget. Katastrofen i jordens historia, som på en del ställen rört om bergslagen och jordslagen så, att de inte längre ligger lika rakt och horisontellt som de "borde" ha legat från början, inträffade enligt de flestas mening omkring 1 600 år efter skapelsen, dvs. ca år 2400 f.Kr.

Vad då för en katastrof? Jag överlämnar ordet till Herren Gud (Första Mosebok, kap. 6): "Herren sade till Noa: Gå in i arken med hela ditt hus (...). Ty sju dagar härefter skall jag låta det regna på jorden, i fyrtio dagar och fyrtio nätter, och jag skall utplåna från jorden alla varelser som jag har gjort." Katastrofen är alltså syndafloden. "Syndafloden" kommer av medeltidstyskans "sintfluot", som påstås betyda "flöde utan avbrott". Ända en bit in på 1800-talet fortsatte vetenskaperna geologi och paleontologi och arkeologi att förutsätta en väldig katastrof i jordens historia - *i regel* identifierad med denna flod, på latin *diluvium* (ordagrant: "översvämning"). Och här kommer Kilian Stobaeus in i bilden.

År 1741 försvarade en av Stobaeus' studenter i Lund, Johan Henrik Burmester, från Kristiansstad, en disputation *Monumenta diluvii universalis in historia naturali* "Spår (eller minnesmärken) i naturhistorien av den universella översvämningen". Vi hörde att Stobaeus inte gav ut så mycket vetenskap, av trycket. Det är sant. Men på handskriftsavdelningen, Lunds UB, finns en bunt manu-

skript "Afhandlingar och Samlingar i Paleontologi, Arkeologi m.m. af Kilian Stobaeus". Sist i den bunten ligger ett manus till en nästan färdig skrift om fossiler – "förstenade växter", "stenväxter": på grekiska *phytolithoi*.

Den oavslutade, titellösa skriften på UB:s handskriftsavdelning handlar alltså om fossiler, till en del sådana som man funnit här i Sverige. Men mest rör det sig om argumentering *för* att de organismliknande formerna i stenen *är* förstenade växter. Många forskare – verkar det – var i gång på området: att noggrant mäta ooh undersöka fossiler och jämföra med växter (mest ekar och andra träd). Den vanliga slutsatsen verkar ha varit, att det är *så* stor likhet med organismer att det måste röra sig om "förvandlingar", *transmutationes*, till sten. Förvandlingar eller transmutationer som, som sagt, måste ha gått fort, gräsligt fort: Jorden översvämmas av en massa vatten - och då händer det! Alla dessa forskare som Stobaeus åberopar är okända för mig. Jag har tittat på en av dem, nämligen en tysk läkare, som naturforskare verksam i Bratislava. Hans namn var Joh. Christian Kundmann (1684-1751). Kundmanns bok, som kom 1726, heter *Promptuarium rerum naturalium et artificialium vralislaviense praecipue quas collegit Jo. Christianus Kundmann*, eller på svenska "Det bratislaviska förrådet (skafferiet) av naturliga och konstgjorda ting, framför allt de som samlades av Christian Kundmann". Samlingen kallas i texten ett *museum*, och den består alltså av naturliga *och* konstgjorda ting, uppgrävda ur jorden av en läkare. T.ex. skelettdelar av människor och djur, växter, pressade såväl som förstenade (dvs. fossiler), musikinstrument, optiska instrument, mynt, leksaker, ja, allt man kan tänka sig.

Här om någonstans finns, tycker jag, förebilden för "Musaeum Stobeanum". Det var därför jag inledningsvis sade, att idén till muséer delvis kanske kom till Sverige från Ungern. Som sagt, också från Danmark och säkert även från Tyskland eftersom Sverige kulturellt hörde till den germanskt-lutherska sfären. Eftersom det manuskript av Stobaeus, som jag nämnde, aldrig tycks ha blivit färdigt – manuset på UB:s handskriftsavdelning slutar faktiskt mitt

i en mening – så ger ju den skriften inget hundra procentigt säkert stöd åt påståendet, att Stobaeus själv tillhörde den krets av ”tidsblinda katastrofister”, som han citerar. Men allting talar ju för att det är så, och de tryckta skrifterna av Stobaeus bekräftar att det är så.

Medan vi är inne på ”tidsblindheten” hos upplysningens vetenskap vill jag bara kort nämna, att Linné inte tycks ha hört till detta läger. Vi firade 1999 250-års-minnet av Linnés skånska resa 1749. Söndagen den 9 juli, en dag då solen tycks ha lyst, kom Linné till Helsingborg. När han undersöker en del berglager norr om staden gör Linné i dagboken några ofta citerade anteckningar rörande den ofantliga tid, som måste ha krävts, ifall de olika arterna av berg på rent naturlig väg har lagrats på varandra: ”Skiffren lades emellan sandstensvarven, då sandstenen vart flygsand och skiffren mylla. Men härtill fordras långa tider. Jag hisnar, då jag står på denna höjd och ser nederför de långa tidevarv, som förflutit liksom vågorne i Sundet och lämnat efter sig så nästan utnötte spår av den forna världen, och som nu endast äro i stånd att viska, sedan allt annat tystnat.” Som närpå ensam bland Västerlandets naturforskare hisnar Linné vid tanken på den tid – hur många hundratals tusen, eller kanske miljontals år han tänker sig vet man inte – som krävts för tillkomsten av de lagrade bergen, ifall de *inte* kommit till genom en katastrof.

*

Åter till Stobaeus! Sin – åtminstone ur vår tids synpunkt – märkligaste insats som forskare gjorde Stobaeus inom arkeologin. Men jag ber er komma ihåg vad jag sade: före ”upptäckten av tiden” gjorde vetenskapen i allmänhet ingen skillnad mellan paleontologi och arkeologi - det var *en* vetenskap, konsten att ur jorden gräva fram gamla stenar och gamla föremål och tolka dem, vare sig det var naturting eller mänskliga artefakter. Sten Lindroth skriver: ”Märklig är hans avhandling om s.k. ‘torsviggas’ och andra stenar, som

enligt gängse tro nedslungats från himlen vid blixtnedslag eller annars (*Cerauni betulique lapides*, 1738). Till dem räknades allmänt flintyxor och flintknivar.” (Grekiskans *keranos* betyder ”blix”, latinets *baetalus* ”meteorsten”; avhandlingen handlar alltså om ”blixstenar”.) Ja, i alla uppslagsböcker kallas denna disputation så. Men i verkligheten är titeln skriven med runor, som lyder *Mjolner Hamar Thors*; det andra är bara en underrubrik. Problemet är alltså frågan om det verkligen är sant, som man vanligen trodde, att sådant som flintyxor och flintknivar är från himlen vid åskväder nedfallna ”torsviggas”, resultat av Tors slag med hammaren. Första kapitlet i disputationen, som handlar om den naturvetenskapliga frågan om det faktiskt kan hända, att det faller ned sten från himlen när åskan går, avslöjar att författaren Stobaeus inte vet – och gärna erkänner att han inte vet – vad åskan egentligen är för någonting: ”Jag vet ingenting annat än att det finns massor av fördomar och misstag, *praejudicia et errores*, om sådant i naturen som man inte kan förklara.” Avhandlingen ventilerades alltså 1738 i Lund, det är elva år innan Benjamin Franklin med åskledaren bevisade att åskblixten är en elektrisk urladdning.

Kilian Stobaeus går långt, mycket långt, när det gäller att driva den typiskt upplysningsmässiga tesen, att när folk inte begriper en sak så inbillar de sig en massa vidskepelse – denna disputation är närapå en parodi på upplysning, när den är som bäst, eller som värst. Där vimlar av uttryck som ”övertro”, ”vidskepelse” osv. ”Hur osäker och osann (*incertum*), hur skrattretande (*ridiculum*) denna det enkla folkets eller hopens (*vulgus*) åsikt är...”, ”Dessa stolliga åsikter passar bäst för fruntimmer (*mulierculae*)...”. Bästa kapitlet är utan tvekan ett, som handlar om vad verktyg av sten kan tänkas ha använts till: *De usibus instrumentorum lapideorum domesticis bellicisque* (s. 159), alltså ”den domestiska och den krigiska nyttan med stenverktyg”. Att de äldsta nödvändiga domestiska redskapen, innan användningen av järn ännu var känd, var av sten, synes inte böra betvivlas, *non dubitandum* videtur. I alla händelser är det alldeles sant (*verissimum*) att hos en del vilda folkslag (*apud barbaras*

quasdam gentes), som är mindre hemmastadda i hantverk, används än i dag hårda polerade stenar i stället för verktyg av järn.”

Och här hänvisar Stobaeus till en författare som var för mig helt okänd, men som jag nu lärt mig tycka om. Vad det handlar om är en belgisk jesuitpater, *Louis Hennepin*. Kring 1680 gjorde denne jesuit en Amerikaresa i syfte att göra indianer kristna. Men det ville sig inte bättre, än att Hennepin och några andra missionärer blev tagna till fånga av sioux-indianer i en indianby i nuvarande staten Minnesota. Efter ungefär ett år (enligt vissa uppgifter vintern 1680-81) lyckades jesuitordern befria honom. När han kom tillbaka till Europa, till Paris, gav han ut en bok, *Description de la Louisiane* (1683) som genast blev en stor framgång. Det stycke, Stobaeus åberopar, handlar om ”de verktyg, som indianerna använder”, och det är inte längre än att jag kan citera nästan hela: ”Innan européerna kom till Amerika, använde indianerna krukor av lera som kittlar, och vassa stenar, eftersom de varken hade yxor eller knivar (yxor eller knivar av metall, alltså! RL). Dessa redskap används fortfarande av stammarna i Louisiana. Som sylar använder de antingen en kluven träpinne med en vass sten instucken, eller ett ben taget från bakhoven av en hjort. De har inga eldvapen, men använder bågar och pilar. När de tänder eld, snurrar de mellan sina handflator en pinne av hårt trä, vars spets vilar mot ett stycke cederträ. Genom denna operation uppkommer ett pulver som tar eld. För att göra tallrikar, skålar eller skedar formar de först träet med sina stenyxor och gör sedan hål i det med glödande kol, och slipar det sedan med tänder av en bäver.”

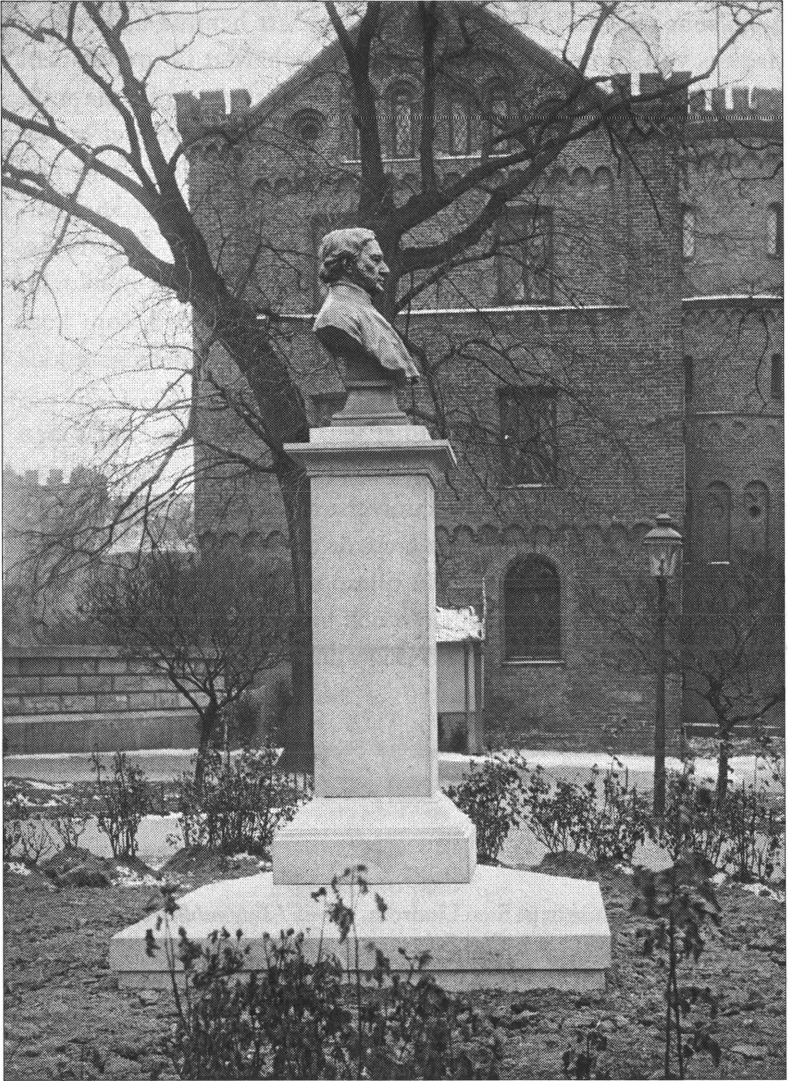
Har de gamla skåningarna använt stenverktyg på samma sätt som indianerna i dag, och är det dessa verktyg vi har grävt upp? Bland de svårigheter Stobaeus finner med ett sådant antagande nämner han först, att en del av ”åskviggarna” man funnit i jorden är så små, att de knappast kan ha använts som stenverktyg, *valde exiguum usum sive economicum sive bellicum*, det är svårt att se hur de gamla hyperboréerna kan ha haft vare sig huslig (”ekonomisk”) eller krigisk nytta av dem. Sten Lindroth betonar att Stobaeus inte var den

förste som såg klart i frågan och påpekar att hemma hade redan Magnus von Bromell i sin mineralhistoria hävdat flintredskapens natur av mänskliga artefakter – de var 'våra förfäders urgamla gevär och stridshamrar'. ”Men Stobaeus går längre och antyder att sådana verktyg av sten, också använda till vardags, i tiden faller före det allmänna bruket av järn; som empiriker och naturforskare närmar han sig här en modern arkeologisk uppfattning. Lagerbring, hans jämte Linné främste lärjunge, lärde sig av honom en allmänt kritisk hållning och en tilltro till spadens vittnesbörd, som kom honom att i sin svenska rikshistoria beskriva forntidens gravskick med ledning av fynd och utgrävningar.”

Bortser man från enstaka genier som Carl von Linné så får man lov att säga, att vad jag kallat ”upptäckten av tiden”, dvs. insikten om att jordklotet – och därmed universum – har en ofantligt längre historia än de futtiga sex tusen åren, är en sak som hör till 1800-talet och romantiken, snarare än till upplysningen och 1700-talet. Men naturforskaren, medicinaren och historikern Kilian Stobaeus var alltså utifrån arkeologisk reflexion under tidigt 1700-tal på väg mot en modern uppfattning.

Litteratur

Texten stödjer sig särskilt på Sten Lindroth, *Svensk Lärdomshistoria 3. Frihetstiden* (Stockholm 1978) och Carl Fehrman, *Lärdomens Lund* (1984); huvudarbetet i ämnet är annars Bengt Hildebrand, ”Om Kilian Stobaeus och hans samlingar” (*Hum. Vetenskapssamfundets i Lund Årsbok* 1933), vad gäller tidens världsbild hänvisas till Rolf Lindborg, *Descartes i Uppsala* (1965) Om Linnés uppfattning av tiden och hans geologiska uppfattning se Tore Frängsmyr, *Geologi och skapelsetro* (1969). Gerhard Regnell har behandlat uppfattningen av fossil och den geologiska tiden i *Arkiv för mineralogi och geologi* 1 (1949-54).

Pionjären Nilsson. Foto (ca 1900) av den nyligen uppresta bysten i Lundagård.

Sven Nilsson och Skandinavians urinvånare

Jakob Christensson

I april månad 1909 gick i all tysthet en sändning människoskallar från det obekväma och trångbodda zoologiska museet vid Krafts torg till anatomernas betydligt rymligare och bättre lokaler uppe på Hyphoffslyckan. Det åtminstone för lekmannen något obehagliga innehållet kontrollerades och avstämde mot en på zoologiska museet förd katalog, varefter försändelsen kvitterades av anatomie professorn Carl Magnus Fürst den 23 samma månad. Samlingen som länge skräpat i ett skåp uppe på vinden hos zoologerna var väl inte alltför imponerande, vare sig man såg till mängden – drygt åttio nummer – eller till det skick de befann sig i; endast femton kranier var hela, resten registrerades antingen som *calvarium* (hel skalle utan underkäke), *calvaria* (skalle utan ansikte) eller *calva* (endast själva taket av skallen), ibland med tillägget ”trasig”, i andra fall med uppgiften ”halft” eller ”fragment”.

Ändå måste åsynen av de luggslitna föremålen ha fyllt Fürst med ömma känslor och viss berättigad stolthet, för bland dem fanns förutom diverse kuriosa – däribland ett kranium taget från en egyptisk mumie – verkliga vetenskapshistoriska klenoder: skallar som en gång de båda svenska pionjären inom fysisk antropologi, professorn i anatomi vid Karolinska Institutet Anders Retzius och lundazooologen Sven Nilsson, fingrat på. Proveniensen passade så mycket bättre som även Fürst gjort sig ett namn som antropolog, och det dessutom som lärjunge till Anders Retzius son Gustaf Retzius, de finska kraniernas främste uttolckare; tillsammans hade Fürst och Gustaf Retzius 1902 publicerat det stora standardverket *Anthropologia suecica*, en statistisk bearbetning av ingående mätningar på ett

digert människomaterial i form av 45 688 tjuogoettåriga värnpliktiga. Studien gjorde, vad det nu var värt, i ett slag Sveriges folk till ett av de mest ingående beskrivna i hela världen.

Nåväl, de skallar och kalotter som kom till det imposanta Anatomihuset vid Biskopsgatan inlemmade inte bara Furst och hans institution i en vid sekelskiftet 1900 stolt och i förhållande till omvärlden inte så litet självmedveten svensk antropologisk tradition, där Sven Nilsson gällde för banbrytaren och den honom i spåren följande Anders Retzius för en systematiker av guds nåde. På ett annat plan berättade de – tagna ur skånska ”ättehögar” och torvmossor, från bohuslänska snäckbankar, ”Håtuna kyrkogård” med flera historiskt klingande ställen – därtill den fantasieggande historien om hur naturvetenskapen och den komparativa anatomin bara halvseket tidigare tyckts erbjuda en tämligen lätt framkomlig väg att få fram basala fakta om Skandinavians ursprungsbefolkningar. Ett i sanning välkommet bragelöfte, eftersom 1800-talets nordiska fornforskning liksom den europeiska historieskrivningen i stort, delvis under intryck av romantiska föreställningar om folksjälen liksom de alltmer markerade nationalstatssträvandena, var ett formligt Eldorado för mer eller mindre luftiga spekulationer om de olika folkslagens härkomst, varvid termer som ras, folkstam, folkvandringar och urhem flitigt användes och debatterades.

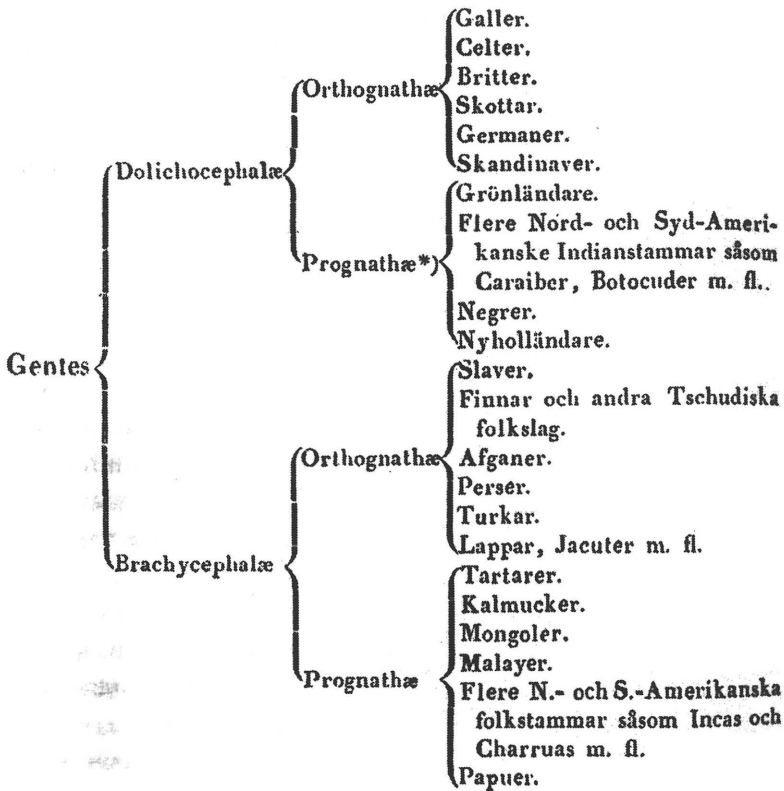
Emellertid hade de nordiska historikerna förtvivlat svårt att få grepp om frågan. Det av hävd primära källmaterialet – de klassiska auktorerna och sagolitteraturen – var på många punkter dunkelt och stumt, med den följderna att de ambitiösa generalmönstringar som Geijer och hans samtida kolleger gjorde av Herodotos skyter och geter, Tacitus sviar, Plinius den älders hillevioner, för att inte tala om Jordanes adogiter, skridfinnar, suethans och suethider, därför ofta nog blev varandra förbryllande motstridiga. På liknande vis vållade runornas och hällristningarnas vittnesbörd många forskare vådliga besvär, ett förhållande som illustreras bäst med den grundlärde dansken Finn Magnussens företag på 1830- och i början av 40-talet att i de naturliga skårorna i en sägenomspunnen sten vid

blekingska Runamo baklänges läsa ut ren forndanska, en till att börja med hyllad bedrift som emellertid snart exponerades för tung ammunition från svenskarna Berzelius och Nilsson och sedermera förpassades till vetenskapshistoriens avskrädeshög av den unge danske arkeologiske påläggskalven Worsaae i *Runamo og Braavalleslaget* (1844). Bättre resultat än runologin lovade då den komparativa språkforskningen och den komparativa religionshistorien, vägar som under 1800-talets förra hälft prövades av bland andra dansken Rasmus Rask och norrmannen Rudolf Keyser. Ytterligare en framkomstväg – och kanske mest spektakulär – erbjöd den framväxande fysiska antropologin, särskilt den del av denna modevetenskap som gick under namn av kranologi.

Vägröjaren i detta avseende var just Sven Nilsson, som redan i sitt arkeologiska förstlingsverk "Utkast till jagtens och fiskets historia" i *Skandinavisk Fauna* (1835) varit inne på det kranologiska tolkningsspåret för att sedan i huvudverket *Skandinaviska Nordens Ur-Invånare. Stenåldern* (1838—43) mer metodiskt ägna ett helt kapitel med åtföljande illustrationsmaterial åt att först skilja götiska och lappska skallar från varandra, för att sedan jämföra dem med forngravarnas material. Hans uppseendeväckande rön där, var att allt tydde på att lapparna (samerna) var Skandinaviens urinvånare. Deras korta, runda skallar med brett ansikte och låg panna liknade på pricken dem man fann i så kallade gånggrifter eller halv-korsgravar från stenåldern i Skåne och Danmark. Dagens göter och svear, vars förfäder trängt undan lapparna till de nordliga fjällregionerna, uppvisade en helt annan huvudform: de var långsmala och hade hög panna. Nilsson menade vidare i en i efterföljande forskning flitigt citerad sats, att mycket tydde på att lapparna "bebott icke blott de södra delarne af detta land, utan äfven det öfriga norra och vestra Europa: Danmark, Norra Tyskland, Engelska öarna och kan hända äfven någon del af Frankrike o. s. v., ty i alla dessa länder finnas lika beskaffade stenredskap och lika konstruerade grafkamrar som de, i hvilka man hos oss finner hufvudskålar, som, enligt hvad vi här ådagalagt, helt och hållet likna Lapparnas."

Med denna lappska storutbredningshypotes lämnade Nilsson den etnografiska scenen för ett antal år för att istället koncentrera sig på sitt zoologiska författarskap, främst då *Skandinavisk Fauna I—IV*, denna ryggrad inom faunistiken som påbörjades 1820 och slutfördes jämnt fyra årtionden senare 1860 med den andra omarbetade utgåvan om amfibier. Först efter att ha fört detta arbete i hamn och som emeritus ha blivit befriad från professorstjänstens alla förpliktelser skulle han på 1860-talet få tillräcklig tid att åter göra något större på arkeologins område, och vid den tidpunkten var det framförallt bronsåldern och dess kulturbärande folk – keltiska kimbrier eller feniker? – som sysselsatte honom. Nilsson, som i *Skandinaviska Nordens Ur-invånare. Bronsåldern* (1862—65) fördomsfritt satsade på fenikerna, mötte härvid massivt motstånd. Okuvlig till sinnes framhärdade han emellertid levnaden igenom i sin tro trots alla invändningar från i första hand de två amanuenserna vid Vitterhetsakademien, Hans Hildebrand och Oscar Montelius, och menade att framtiden skulle ge honom rätt. Till en av få inhemska proselyter för den fenikiska hypotesen, Peter Wieselgren, skrev han hårdnackat 1867: ”Hvad gör det om Sanningen blir almänt erkänd först tio år efter min död!”

Oändligt mycket bättre mottogs då hans lappska uppslag, som när det var nytt på 1830- och 40-talen inte lämnade kollegerna någon ro. Närmast följdes det upp av hans nära vän Anders Retzius, som inom få år utvecklade ett rikt, med egen vokabulär ”etnologiskt” författarskap i form av probleminriktade och i den internationella forskningen ofta anförda artiklar; särskilt tungt vägande var länge hans föredrag vid det Skandinaviska naturforskarmötet i Stockholm 1842, där han tillsammans med Sven Nilsson och viss mån Jöns Jacob Berzelius gjorde gemensam front för att rycka fornforskningen under naturvetenskapernas domvärjo. Den i alla sammanhang myndige Berzelius behandlade den Skandinaviska vallens höjning på så vis att geologins betydelse för arkeologin blev klar för alla och envar, medan Nilsson presterade ett ”Bidrag till människoslägtets utvecklingshistoria”, där han efter att ha utlagt sin komparativa

Retzius schema över folkslagen. Ur "Om formen af Nordboarnes Cranier", Förhandlingar vid De Skandinaviske Naturforskarnes tredje Möte i Stockholm den 13—19 Juli 1842.

metod behandlade människans tillvaro på stenåldern. Cloun vid mötet var emellertid Retzius bidrag, "Om Formen av nordboarnes Cranier", som omedelbart gjorde honom till på en gång antropologisk och arkeologisk auktoritet, och översattes skyndsamt till engelska, tyska och holländska.

Vad Retzius, som på ett tidigt stadium invigts i Nilssons lappska funderingar och därvid bistått med sin anatomiska sakkunskap, ansågs ha gjort i detta anförande var att bringa reda i de många folkstammar som florerade inom den antropologiska och arkeolo-

giska forskningen genom införandet av ett enkelt schema där de olika stammarna indelades efter hurdana för dem "typiska" huvuden var beskaffade till formen. Det fanns alltid individuella avvikelser, men generellt gick det ändå enligt Retzius utan större svårigheter att skilja exempelvis en papuan från en skandinav, en eskimå från en turk, eller, betydligt svårare, en kelt från en göt. På denna senare punkt förde framförallt på 1840-talet Retzius och Nilsson en tidvis flitig och till slutsatserna vacklande korrespondens, i vilken Nilsson även pressade Retzius på besked om utseendet på fenikiska skallar liksom bönade om lämpliga preparat; lundaprofessorn hade, även om han för tillfället inte hade tid och ork att fördjupa sig i saken tillräckligt för att i skrift lansera sin fenikiska bronsåldertolkning, i själva verket redan nu klart för sig att den skandinaviska bronsålderskulturens rötter stod att finna i Orienten och sökte därför med alla till buds stående medel komma över äkta fenikiska specimen, vilket nu inte var helt lätt. Av Retzius, som samlade in skallar från världens alla hörn, fick han till sina samlingar i varje fall en gipskopia av den enligt en legend siste irländske kungen Alexander O'Connor, som troddes ha haft fenikiskt blod i sina ådror. Senare tillkom även ett fenikiskt typhuvud från Malta, vartill kom att den engelske geologen Murchison i händelse av sitt frånfälle generöst utlovat en "Highlander", som enligt Nilsson företedde klara fenikiska drag.

I

Nilssons och Retzius kardinaltanke, att skilja folkslagen åt genom analys av för dem typiska skallar var långtifrån ny. Så hade exempelvis holländaren Petrus Camper på 1700-talet lanserat den så kallade facialvinkeln för att bevisa dylika skillnader, och Johan Friedrich Blumenbach i Göttingen, vars uppdelning i *De generis humani varietate nativa* (1775) av människosläktet i kaukaser, mongoler, etiopier, amerikaner och malajer länge förblev skolbildande, tillmätte kranierna utomordentligt stor vikt, något som inte minst framkom i de berömda och rikt illustrerade så kallade Decaderna

(1790—1820). I liknande banor resonerade under det tidiga 1800-talet i försiktiga ordalag den inflytelserike engelske läkaren och antropologen James Cowles Prichard liksom med större djärvhet en frenolog som den parisbaserade Spurzheim. Men Retzius, som för övrigt kom att öppet bekriга frenologin och dess fagra löften om att ge nyckeln till hur själsliga egenskaper gick att utläsa ur huvudets utseende, avvek från dessa och andra forskare genom att konsekvent fästa huvudvikten vid huvudskålens form, inte vid de fysiognomiska aspekterna – ansiktet och dess delar, som så lätt fångade och förledde betraktarens blick.

De parametrar som för Retzius var utslagsgivande var skallens längd i förhållande till bredd, något som man såg bäst genom en så kallad hjässvy, liksom huruvida käkpartiet stack fram på kraniet eller ej, vilket observatören lätt såg genom en enkel profilvy. Skallar som relativt betraktat var långa kallades *dolikocefala*, de där bredden närmade sig längden, *brakycefala*. Om käken sköt fram benämndes den *prognat*, om den var ”rät” så gällde den för *orthognat*. Utifrån dessa distinktioner kunde man sedan i princip ställa upp ett schema för världens alla folk, raser, stammar, varieteter eller vad man nu behagade kalla dem. Germanen var dolikocefal orthognat, negern dolikocefal prognat, finnen brakycefal orthognat, mongolen brakycefal prognat. Slutligen uppfann Retzius också ett snart allmänt antaget index – Retzii formel – som snabbt gav besked om en skulle var dolikocefal eller brakycefal, där relationen längd/bredd för dolikocefalerna var 1000/773, 1000/888 för brakycefalerna.

När sedan Retzius, antingen under sina många forsknings- och konferensresor eller hemma bland sina växande samlingar vid Karolinska Institutet, tillämpade sina begrepp, hände märkliga ting. Det visade sig nämligen att det kranilogiska studiet utomlands på de flesta håll bedrevs utan tillräckliga anatomiska insikter. Efter att ha träffat sina etnografiskt verksamma kolleger i Holland, London och Paris skrev han en gång 1846 hem till Nilsson att han visserligen funnit dem besitta ”gränslös lärdom, men ingen säkerhet” när det kom till att systematisera skallarna. ”Sjelfva Gubben Prichard” svä-

vade ”i osäkerhet om stammarnas släktskap”, varför det bästa vore att Nilsson gjorde något ”Europeiskt” för sina idéer – vilket emellertid dröjde. Istället kom det därför att bli den internationellt orienterade Retzius som aktivt rensade i den rådande terminologiska härvan. Hans energiska arbete gav också snabba och omvälvande resultat. Gamla rasläror grundade på hudfärg och geografisk hemvist avslöjades lika obarmhärtigt som ögonblickligen av hjässvyn och skallindexet. Inte minst drabbades Blumenbachs för hela Europa enhetliga kaukasiska ras, som när man skrapade på ytan inte var något annat än Linnés impressionistiskt tillkomna *Homo Europaeus*. Inför Retzius granskning upplöstes den nu i ett svåröverskådligt myller av folkslag. Likaså befanns Blumenbachs handlag med de så kallade polarstammarna mindre lyckat i det att han klumpat samman dem alla under beteckningen mongoler fast lappar och eskimåer bevisligen ägde helt olika huvudform: lappens var extremt brakycefal medan eskimåernas var extremt dolikocefal.

Istället fann Retzius nya samband i Europas etnografiska mosaik. Av utomordentlig vikt var, att han snart sagt över hela den europeiska kontinenten fick upp spåret efter brakycefala eller – med en närmast av Keyser lånad term – ”turanska” folkspillror som undanträngts av invaderande indoeuropéer. Till dessa kortskalliga turaner hänförde han Nilssons lappar, liksom finnarna, esterna, baskerna (ibererna, som för övrigt av allt att döma också funnits på Irland). Påfallande kortskalliga var också de schweiziska räthierna, de fornitalienska tuskerna, liksom de forngrekiska pelasgerna och avarerna i Ungern. Visst forngravsmaterial (en år 1834 uppgrävd grav vid nordengelska Scarborough) indikerade vidare att även England ursprungligen befolkats av kortskallar. Rönen var liknande i det enligt traditionen (långskalligt) keltiska Frankrike, som i själva verket visade sig bestå av ett veritabelt sammelsurium av kortskallar och långskallar, med basker, germaner, norrmaner och flera keltiska stammar boendes huller om buller, och även i Tyskland, detta de dolikocefala germanernas stolta hem, fann Retzius brakycefaler i övermått; som om inte detta för den svällande tyska nationalkänslan

Anders Retzius. Lithografi efter målning av Uno Troili.

svårsmälta forskningsresultat skulle vara nog, menade han vidare att en fördomsfri utredning av detta förhållande med all sannolikhet skulle resultera i att dessa kortskallar visade sig vara av slavisk härkomst.

Det vore för mycket sagt, att påstå att Retzius rön köptes rakt av kollegerna på kontinenten; både i Tyskland och Frankrike, som från och med 1860-talet ryckte fram som de ledande länderna inom antropometri och kranologi, ägnades inte oväsentlig möda att modifiera eller bortförklara hans resultat. Emellertid fick Retzius prominenta efterföljare, däribland bjässen Karl Ernst Baer, den tyskryske zoologen som efter att huvudsakligen studerat djurens utvecklingshistoria i slutet av karriären kom att ägna sig mer och mer åt antropologin. Andra var italienaren Niccolucci, som sökte bevisa att den liguriska ursprungsbefolkningen var brakycefal, den i Syd-europa och Främre Orienten vittbereste läkaren och etnografen Franz Pruner Bey, liksom till att börja med den inom kranologin i mått- och metodfrågor exempelöst innovative Paul Broca, som emellertid efterhand kom att tvivla på att kortskallarna i allmänhet och baske- rna i synnerhet vore Europas äldsta befolkningselement. Genom Lartets upptäckt av ett antal långsmala och med hög panna försedda kranier och en därmed påtagligt dolikocefal Cro Magnonkultur vid en utgrävning 1868 av en grotta i trakterna av byn Les Eyzies i departementet Dordogne fick han sedan möjlighet att ge den alltmer vildvuxna teoribildningen om brakycefalernas förstföds- lorätt ett grundskott som den aldrig riktigt repade sig ifrån. Rap- porter från engelsmannen Thurnam och schweizarna Rütimeyer och His om att stenåldersgravarna i deras respektive hemländer uppvisade en blandning av kort- och långskallar gjorde sitt till.

Sådana invändningar träffade emellertid endast i ringa grad Retzius. Långt efter hans frånfälle 1860 fortsatte man att internationellt betrakta honom som en av antropologins stormän. Hans skallindex och hjässvyn förblev också heliga ting bland de svenske, som ondgjorde sig över utlänningarnas fiffiga påfund. Mellanformen *mesocefali* kunde till nöds accepteras, men inför ytterligare

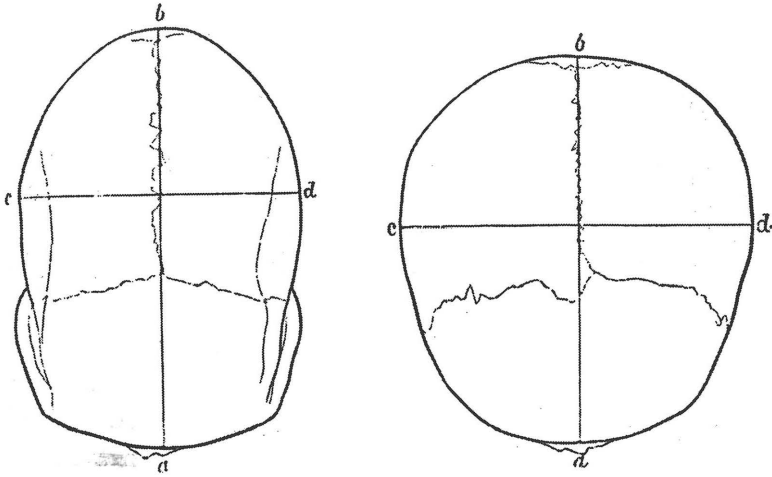
uppdelningar såsom de av Broca lanserade *subbrakycefali* och *subdolikocefali* ställde sig de svenska forskarna i allmänhet tvivlande. Och inför den stora mängd nya vinklar som framförallt Virchow och Broca producerade övergick skepsisen stundom i direkt avståndstagande. "Alltför många hugskott hafva i detta hänseende redan sett dagen. Det är blott mera i stort sedda som kraniets formförhållanden kunna gifva värdefulla upplysningar för forskningen", skrev det uppgående stjärnskottet Gustaf Retzius i sin tidiga historik, "Hvad har studiet af menniskorasernas hufvudskålsbildning hittills uträttat och hvad torde vi närmast hafva att vänta af denna forskning?", tryckt 1873 i den nystartade *Tidskrift för antropologi och kulturhistoria*. Hans avoga attityd till de flesta nymodigheter som framförallt tyskarna och fransmännen lämnade ur sina verkstäder skulle under årens lopp bestå och förstärkas. I sitt arkeologisk-antropologiska magnum opus, *Crania Suecica Antiqua* (1899), bekände han uppriktigt att han för egen del "städse varit tveksam om värdet af uppställandet af mesocefalien" och alla statistiska medeltal ur långa kranieserier som gjorde att man tappade bort vad som var det typiska.

Anders Retzius kvardröjande status i det svenska forskarsamhället manifesterades med all önskvärd tydlighet vid hundraårsdagen av hans födelse, den trettonde oktober 1896, då svenska medicinare formligen tävlade om att hugfästa hans forskningsbedrifter och erinra sig hans föredragskonst, enligt legenden så åskådlig och intensiv att kranierna tycktes få liv. På Karolinska institutet höll rektorn Axel Key på förmiddagen ett anförande som prisade Retzius "epokgörande" och "på de mest skarpsinniga iakttagelser grundade system" och på kvällen anordnade Svenska Läkaresällskapet stor minnesfest till vilken nära nog landets samtliga anatomer var tillresta. En medalj föreställande festföremålet hade slagits och överlämnades till änkan Emilia Retzius och den från Lund tillreste Carl Magnus Fürst presenterade vid samma tillfälle den av honom utgivna brevsviden mellan Anders Retzius och Arvid Henrik Florman, anatomen i Lund som när 1800-talet ännu var ungt haft stor inver-

kan på såväl Retzius som Sven Nilsson. I minnestalet kallade Christian Lovén Retzius en antropologins Linné. Gustaf Retzius som erhållit motsvarande uppgift i Svenska sällskapet för antropologi och geografi utbredde sig över faderns förunderliga "slagruta" och förmenade att denne så nära det nu var möjligt funnit människorasernas naturliga system; trogen faderns minne och allmänt skeptisk till Broca passade han även på att lufta sina tvivel rörande dennes dolikocefala fynd i Baskien. Halvannat årtionde senare gav femtioårsjubileet av Retzius frånfälle ny anledning till att manifesteras arvet efter honom. I Lund höll då på själva dödsdagen den om traditionerna vaksamme Furst ett anförande i Medicinska föreningen, i vilket han prisade "mästarens både skärpta blick för det väsentliga, det karaktäristiska, och hans genialiska korta, exakta skildring, som ofta slår hufvudet på spiken."

II

Sämre utvecklades då Sven Nilssons eftermäle som kranilog. Skälen till detta var flera, varvid hans stolta och självhävdande framtoning nog till inte ringa grad bidrog. "Hälften lord och hälften bonde, hälften Oxford och hälften Asmundtorp", karakteriserade honom en gång hans ovän och lundensiske professorskollega Lorentz Westman. Säkert är att den år 1787 i Asmundtorp födde bondsonen Nilsson, som ständigt såg sig som ett offer för den svenska avunden, lämnade få om ens någon oberörd under sin långa och rastlösa jordevandring, ändande först 1883 efter nittiosex år. Som forskare tillhörde han, i kunskapsbredd och halsbrytande kombinationer tävlande med själve Atlanticans upphovsman Olof Rudbeck, det utdöende polyhistorläktet. Därtill var Nilsson påfrestande sanningskär, upphov frejdigt sin stämma om andras fel och brister samt blygdes heller inte att påtala och inskräpa sina i eget tycke epokgörande rön, aldrig nog högt uppskattade av kollegerna. Sina "antiqvariska irrläror", njöt han åtminstone när lyckan ännu stod honom bi av göra så utmanande som möjligt, och till riksantikva-

Typiska hjässaer. Till vänster en dolikocefal skalle, till höger en brakycefal. Ur Gustaf Retzius, "Blick på den fysiska antropologiens historia", Ymer 1896.

rien Bror Emil Hildebrand skrev han en gång 1842 på en gång stridslystet och förtröstansfullt att om dessa var "mångom en förargelse och androm en galenskap" så sörjde han inte över det: "Twertom gläder mig all opposition i den vägen, blott den leder till närmare undersökning." I tal ska han enligt Gustaf Retzius, som kände honom sedan barnsben, ha gjort intrycket "af en profet, som var så gripen af tron på sanningen af sina läror, att han oemotståndligt också ville göra andra delaktiga heraf".

Något av profeten i honom trängde sig ofrånkomligen även in i hans skrifter. Nog för att han huvudsakligen var en samvetsgrann empiriker, men onekligen förhöll det sig så att när han väl fått upp ett gott spår och anade sanningen, de större sammanhangen, så övergav han all mer nogräknad metodisk hänsyn för att istället följa sin inspiration. Inte minst gällde detta i hans arkeologiska författarskap, ställvis framburet av visionär lyskraft. Gränsen mellan inlevelsefull tolkning och faktaredovisning suddades då ut på ett sätt som gjorde framställningen visserligen medryckande och in-

ledningsvis stimulerande för forskningen men också i längden bådade för kritik. Det sagda gällde även hans i trängre mening kraniologiska studier. Hans jämförelse mellan gamla och nutida skallar i andra kapitlet i stenåldersdelen av *Skandinaviska Nordens Ur-Invånare* var med åtföljande illustrationer i profil, ansikts- och hjässvy för sin tid exemplarisk till metoden. Otvetydigt mer diskutabel var den suggestiva behandlingen av det berömda Tygelsjökraniet, som 1843 i det sjätte och avslutande kapitlet av samma arbete fick binda ihop hans då ännu konventionellt keltiska, sedermera fenikiska bronsålderstolkning. Skallen – egentligen blott en kalott som hade ett stort hål på hjässan i vilket satt en älghornspets – hade återfunnits i ett grustag, där man de senaste tjugo åren funnit ett femtiotal människoskelett och några bronsmycken. I denna tilltufsade kallot fick nu Nilsson ingivelsen att i analogi med motsättningarna mellan indianer och vita i Amerika se ett kulturmöte av det olyckliga slaget, ett av ”vilda ur-inbyggare” genomfört nattligt överfall mot en grupp ”kolonister” någon gång under brytningstiden mellan sten- och bronsålder.

Så långt en rent intellektuell prestation, om än av det mer viga slaget. Vad som nu gjorde denna tolkning så mycket mer fängslande var att författaren gav den kropp och gestalt. Omedelbart före det att han nådde fram till denna klangfulla final på hela stenåldersdelen av *Skandinaviska Nordens Ur-Invånare* hade han därför vinnlagt sig om att ge en levande och åskådlig rundmålning av hur Skandinavien sett ut vid tiden för att de ”Kimbriska kolonisterna” anlände. Ett sannskyldigt paradiset för vildar, enligt Nilsson, där urinvånarna i de täta lövskogarna fann rikt byte i form av stora vildsvin och gigantiska uroxar liksom i vattnen kunde fiska sköldpaddor och enorma gäddor, ”då hungern tvang dem att ej öfverlemna sig åt lättjan”. Så kom till detta hyperboreiska Eden de åkerbrukande kolonisterna, inledde en allt annat än smärtfri civilisationsprocess med att bränna ned ett och annat skogshult och tvinga vildarna fly sina hem, jaktmarker och fiskevatten. Urinvånarna, fyllda av ”bitterhet och hämndbegär”, skockade sig

då å sin sida ”sammans för att med sina jagtvapen utrota de inkräktande fienderna.”

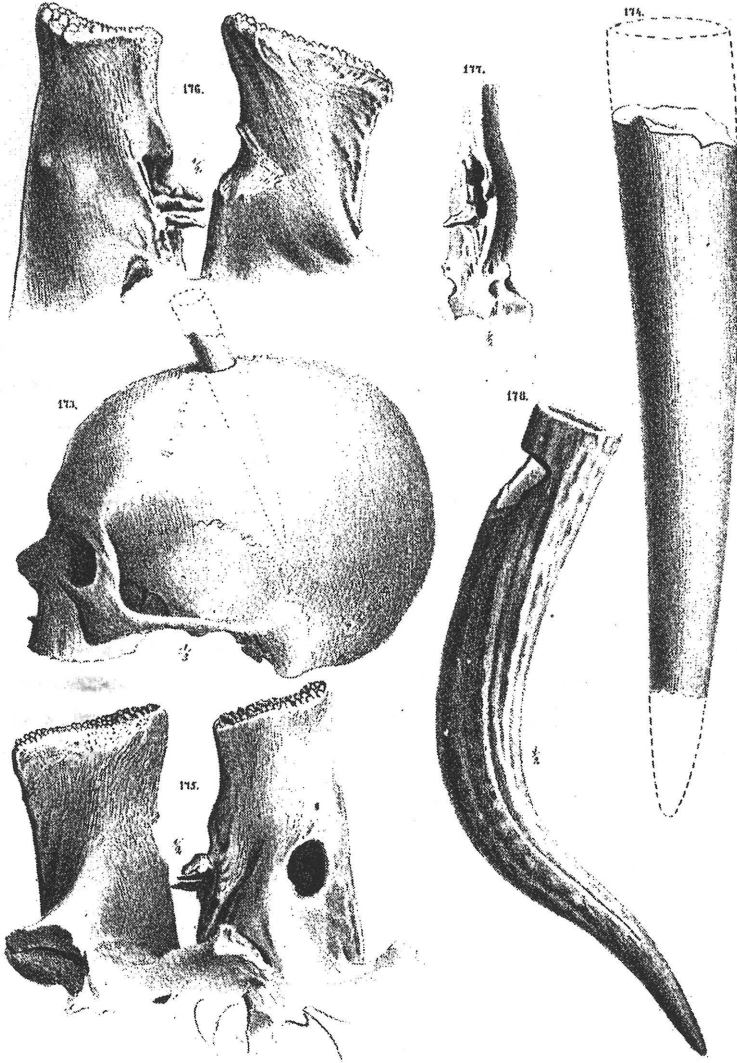
Det var mitt i dessa stämningar och händelser som Tygelsjökraniet, till formen helt annan än den man fann hos stenåldersfolket, verkningsfullt fördes in i resonemanget av författaren med orden: ”Oaktadt mer än två årtusenden försvunnit sedan dessa händelser tilldragit sig, så är jag dock i tillfälle att framhafva ett om dem talande åsyna vittne.” Efter diverse teknikaliteter fortsatte där- efter den med stark närvarokänsla nedtecknade berättelsen om hur vildarna gått tillväga vid massakern vid Tygelsjö. Älghornsspetsen i skallen, som även avbildades på en åtföljande plansch, blev i händerna på författaren helt ”påtagligt” ett vapen nyttjat av en primitiv stenåldersmänniska. Nilsson kunde till och med svara på varför illdådet måste ha skett om natten: ”Vildarnas krig bestå sällan i öppen fejd; lömskt smyga de sig på sin fiende då han sover, och mördra allt hvad de öfverkomma. Att det äfven så tillgått vid det nu ifrågavarande tillfället, kan man sluta af den rigtning, hvori benpilen inträngt i hufvudet. Mannen, som dermed blifvit dödad, har påtagligt varit liggande då han anfölls.”

Samma sorts fjärrskådande tillgrep Nilsson även vid vad som får betecknas som krönet på hans arkeologiska karriär åtminstone vad gäller den svenska scenen: de i Stockholm i maj månad 1847 hållna föreläsningarna om ”Sverige och dess inbyggare före den historiska tiden”, som drog till sig en flerhundrahövdad åhörarskara och hedrades med kungligheterens närvaro. Vid detta evenemang hade han inte bara massakern vid Tygelsjö att ta till för att hålla intresset uppe, utan nu kunde han med nytt skelettmaterial, de i en bohuslänsk snäckbank funna resterna efter två personer, än bättre illustrera övergången mellan sten- och bronsålder. Denna gång berättade Nilsson historien om en vådlig seglats ändande i skeppsbrott varvid besättningsmännen drunknat. Det intressanta var nu, inhämtade auditoriet, att de två förevisade sjömännen var av helt olika skepnad och ras, den ene helt tydligt en vilde, den andre lika påtagligt en fenikier. Den fenikiska beviskedjan bands samman ge-

nom att Nilsson demonstrerade dels sitt fenikiska typhuvud från Malta, dels gipskopian av den irländske kungen O'Connor – det var ju från O'Connors Irland som Nilsson menade att fenikerna satt segel vid koloniseringen av Skandinavien och Thule.

Med detta tankespår, som sedan utarbetades i *Skandinaviska Nordens Ur-invånare. Bronsåldern*, lämnade lundaprofessorn otvivelaktigt för gott allfarvägen inom nordisk arkeologi. Utomlands gjorde det väl inte så mycket, och när äntligen hans *Skandinaviska Nordens Ur-invånare* på 1860-talet översattes till de stora kulturspråken blev han en verklig celebritet som vid de då nystartade internationella konferenserna i antropologi och arkeologi hälsades som forskningsfältets grå eminens. I vardagslag på hälsosam distans från kraftnaturen Nilsson gick det också för de utländska forskarna att se på hans bronsåldersforskningar med visst överseende. Mer naturvetenskapligt orienterade forskare som Quatrefages i Paris och van der Hoeven i Leyden kunde till och med privatim låta Nilsson veta att de imponerats av hans fenikiska resonemang: ”je suis [...] bien disposé à accepter cette extension”, skrev den förre 1868 vid läsningen av Nilssons djärva omtolkning. Och van der Hoeven slutade till och med Nilssons företag att till engelsmännens förtvivlan göra Stonehenge fenikiskt: ”so weit ich urtheile kann, haben Sie ganz Recht”, hette det i ett brev från 1865, ”besonders sind die bronze-sachen in Gräben um Stonehenge mir einen Beweis Ihrer Meinung”. Enda frågetecknet var: ”Hat man nie Schädel von Phoenicer gefunden?”

Hemma i Sverige, där Nilsson bland många andra stött sig med den mäktige riksantikvariern Bror Emil Hildebrand, var tvivlen desto fler och stugan desto trängre. Idogt letade man där efter misstag i hans arkeologiska arbeten. Hans skallbestämningar drogs in i detta felsökande. Underlaget på vilket han byggde sina resonemang om lapparna som Skandinavians urinvånare befanns för litet – det inskränkte sig till några skånska torvmossefynd av oklar status, en dansk skalle från en gånggrift vid Stege på Mön samt några gipskopior av skallar från samma ort. Detta med alla mått mätt till

Tygelsjökallen enligt Nilsson. I denna tilltygade skalle (som trots den illusoriska återgivningen endast var en kalott) menade sig lundaprofessorn kunna se ett fatalt möte mellan primitiva stenåldersmänniskor och bronsålderns kulturbärare. Ur Skandinaviska Nordens Ur-invånare (1838—43). Litografi av M. Körner.

mängden blygsamma material ställdes nu mot resultat vunna från nya utgrävningar.

En vändpunkt innebar de mätningar som anatomen Gustaf von Düben genomförde under en av Bror Emil Hildebrand ledd utgrävning av två stenåldersgravar i västgötska Luttra och Slöta socknar. Den i *Antiquarisk Tidskrift* 1863 redovisade analysen utmynnade klart och tydligt i att de funna kranienierna på ett undantag när var "mycket dolikocefala". Gustaf von Düben fullföljde senare i den stora studien *Lapland och lapparna, företrädesvis de svenske* (1873) den påbörjade revisionen. Det var inte endast Nilssons analys av skallarna som inte höll måttet, lärde läsaren där, utan redan tanken att de nomadiserande lapparna på sin låga kulturnivå skulle ha kunnat bygga gånggrifter för sina döda var förfelad; deras ättlingar byggde ju i dagsläget "icke ens hus åt sig, som lefvande". I sitt destruktionsarbete passade von Düben även på att avliva lundaprofessorns "med största styrka och klarhet" genomförda försök att med lapparna som sägnernas dvärgar och pysslingar låta tradition och saga bevisa den lappska hypotesen – tankegångar som även den av Nilsson influerade Gunnar Olof Hyltén-Cavallius varit inne på i det etnologiska huvudverket *Värend och Virdarne* (1863—68). Så återstod då ingenting av den storslagna lappska storutbredningsteori som på 1830-talet tagit forskarsamhället med storm och, efter att den svept över större delen av den europeiska kontinenten, hade fört ända till Biscayabukten.

III

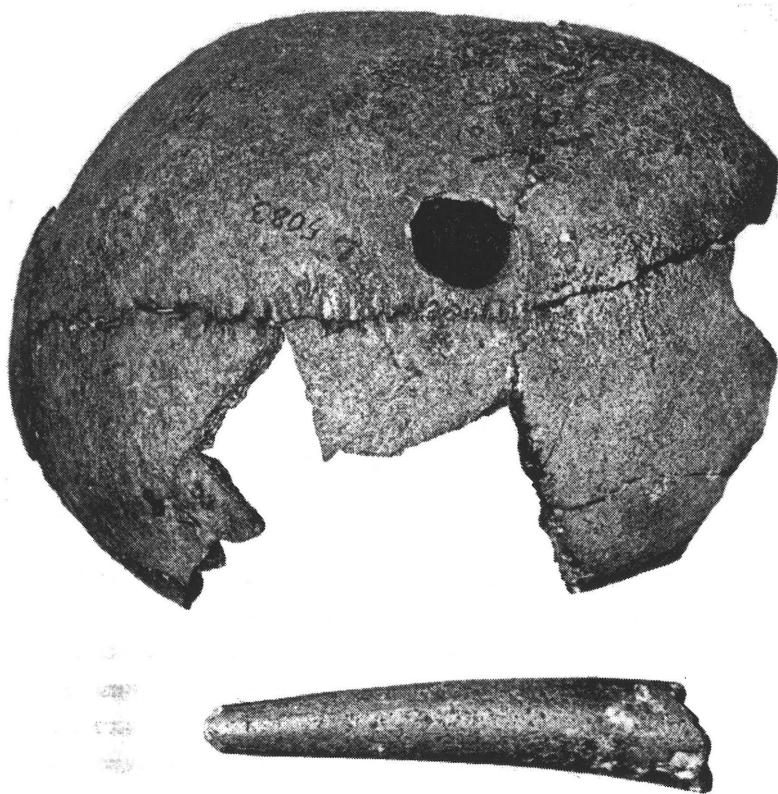
Det var nu inte bara Nilssons lappska resonemang som likt ett korthus föll ihop vid denna tid. 1870-talet kan på goda grunder sägas utgöra en slutpunkt för invandringsteorierna inom nordisk arkeologi. De allt större offentliga samlingarna av fornsaker och ett träget seriationsarbete hade lett till att det ursprungligen enkla sten-, brons- och järnåldersschemat kommit att ytterligare indelas i delperioder. Kronologin hade, delvis till följd av danskarnas utgrävningar

av de så kallade kökkenmöddingarna, utsträckts väsentligt för stenåldern, och de andra perioderna flyttades också bakåt i tiden. De tretusen år som Nilsson höftat till med på 1830-talet för stenåldern, och som då tycktes väl vågat, skulle när Montelius började räkna noggrannare på det bara föra tillbaka till tidig bronsålder. Samtidigt började man härtill få ökade kunskaper om den arkeologiska situationen i sydöstra Europa, där många fynd till form, material och dekoration liknade de nordiska men var genomgående äldre. Allt sammantaget gjorde faktorer som dessa att ett långsamt verkande kulturinflytande från sydost och ytterst Främre Orienten (som Nilsson på sitt speciella sätt varit inne på) blev alltmer sannolikt medan det tidigare trängande behovet av ett gudomligt maskineri i form av inträngande aristokratiska krigarkaster för att förklara övergångarna mellan de olika kulturskedenas slutgiltigt försvann.

När den för eftervärlden främste märkesmannen för ett mer fredligt diffusionistiskt betraktelsesätt, Oscar Montelius, skrev den i standardverket *Sveriges historia från äldsta tid till våra dagar* ingående översikten *Sveriges hednatid, samt medeltid* presenterade han därför för den bildade allmänheten en förhistoria som inte krävde några invandringar, särskilt ingen fenikisk kolonisation. Mot ett sådant gubben ur lådan-resonemang bedrev han i förstautgåvan (1875—77) en kraftig och på personen Nilsson riktad polemik, som sedan när slaget väl var vunnit försvann i senare upplagor. Vad sedan gällde den kraniologiska bevisningen påpekade Montelius att man i gravarna för alla perioderna fann både lång- och kortskallar. Till liknande resultat kom anatomerna. Vid sekelskiftet 1900 skrev Gustaf Retzius i presentationen av rönen från arbetet med det stora, påkostade arbetet *Crania suecica antiqua* att ”de tillgängliga fornkranierna icke gifva vid handen, att under de nämnda åldrarna invandringar af nya raselement i någon betydligare grad ägt rum, utan att snarare samma folkkraser bebott Sverige under hela vår hittills kända forntid; hvartill kan fogas det omdöme, att den nutida befolkningen till sina grundelement direkt härstammar från de forna åldrarnas folk.”

Relationen mellan dolikocefaler respektive brakycefaler för de olika perioderna skulle anatomerna visserligen fortsätta att intressera sig för; särskilt Fürst kompletterade de följande åren Gustaf Retzius resultat med nya studier, och han blev med tiden en ofta anlita expert vid arkeologiska undersökningar. Ändå hade i början av 1900-talet onekligen mycket av glansen kring den arkeologiska sidan av den fysiska antropologin fallit bort. Efter ett drygt halvsekel hade den visat sig lika litet som något annat angreppssätt ge säker kunskap om de skandinaviska urinvånarna, och många var de metodiska falluckorna, det tillstod även utövarna som fick ställa hoppet till framtida tekniker och möjligheter. Anspråken blev därmed mindre, målen ofta mer begränsade och i inte ringa grad inriktade på bevaring av fornskallarna; i *Crania svecica antiqua* förklarade sålunda Gustaf Retzius, vis av branden 1892 vid Karolinska institutet som slukat faderns mödosamt uppbyggda skallsamling och utplånat alla lappska kranier sånär på ett, just att dokumenteringsaspekten var den primära. Fürst arbetade något senare träget för att katalogisera och ändamålsenligt centralisera rikets skelettsamlingar, ehuru alla fallande under Vitterhetsakademiens egid, spridda på flera händer, främst Karolinska institutet och hans egen anatomiska institution i Lund. En särskild nagel i ögat på honom var, framgick det av hans anförande vid Svenska antropologiska sällskapets femtioårsjubileum 1923, alla nedpackade lärar i källaren till Vitterhetsakademien, där det för forskningen otillgängliga materialet varken låg tryggt eller vårdades som det skulle. Efter diverse underhandlingar fick han loss lämpliga lokaler på gamla riksbankens vind, dit sedan flertalet fornskelett från Karolinska institutet och Lund flyttades. I pedagogiskt syfte lyckades Fürst också få tillstånd att ordna en monter i stenålderssalen på Statens Historiska Museum med lämpliga typskallar och ben, som visade på burna sjukdomar och trepaneringsförsök.

Såväl Retzius som Fürst ägnade sig också med förkärlek åt den fysiska antropologins historia och var stolta traditionsbärare. Ofrånkomligen kom de därvid att i skrift och gärning uppehålla sig vid

Tygelsjöskallen enligt Retzius och Fürst. De två anatomerna var betydligt mer försiktiga i tolkningen av detta fynd än Nilsson. Notera att här används hjässvyn. Foto ur Crania suecica antiqua (1899), som även använts av Fürst i Fornvännen 1914.

de skandinaviska urinvånarnas förste uttolkare av format, Sven Nilsson. Gustaf Retzius tillägnade *Crania suecica antiqua* minnet åt "Sven Nilsson, banbrytaren på fornforskningens områden" och författade 1901 för Vetenskapsakademiens räkning delvis utifrån egna minnen den första biografien över Nilsson. Där framträdde, skrev Fürst i sin tjugo år senare tillkomna minnesteckning av Gustaf Retzius, den fornforskande lundazoologen äntligen i sin "vetenskapligt och

fosterländskt sett, berättigade storhet” och enligt samme sagesman ska Retzius levnadsteckning av Nilsson ha givit den direkta anledningen till att hans byst restes vid universitetshuset i Lund. Som Fürst vidare har påpekat, tog sig Retzius beundran också uttryck i att han som en gärd av aktning i avslutningen till skriften *Carl von Linné. Några minnesord* (1908) lät lundazoologen föra ordet i form av ett långt utdrag ur dennes inträdesföreläsning från 1832.

För egen del fick Fürst anledning att mer ingående plöja pionjärernas anteckningar och brev liksom pröva hans kranilogiska beviskedjor i samband med att Fysiografiska sällskapet i Lund lät utge Nilssons legendariska stockholmsföreläsningar. En till föreläsningarna bifogad kranieförteckning om tretton nummer har låtit honom härvid komma Nilsson alldeles i fotspåren. Som framgår av de av Fürst signerade kommentarerna till *Sverige och dess inbyggare före den historiska tiden. Föreläsningar hållna i Stockholm i maj 1847 av Sven Nilsson* (1923) har också skelett- och kraniesändningen från Zoologiska museet 1909 kommit väl till pass. I gömmorna har han bland annat hittat det maltesiska typhuvudet, vidare antagligen identifierat ett vid föreläsningarna förevisat kvinnligt lapphuvud och ett uppsveahuvud från Uppsala högar, som inte bara Nilsson docerat över utan även Retzius använt i sin klassiska ”Om formen af Nordboarnes Cranier”. Fürst har slutligen haft tillfredsställelsen att göra en upptäckt som ingen av dessa hans föregångare kunnat föreställa sig, nämligen att det kranie- och skelettmaterial från en bohuslänsk snäckbank som Nilsson under stockholmsföreläsningarna ville förlägga till övergången mellan sten- och bronsålder var det sedermera i antropologihistorien kända Stångenäsfyndet, vilket fransmännen Quatrefages och Hamy djärvdes hänföra till den så kallade första fossila människorasen av Canstatttrasen men sedan genom närmare analys åter förklarats blott vara ett exemplar av *Homo Sapiens*.

Fürst har också haft skäl att liksom tidigare Retzius i *Crania suecica antiqua* plocka på det Lunds Historiska museum tillhöriga Tygelsjökraniet. Försiktigt har de två tränade anatomerna därvid

vridit och vänt på den smutsbruna praktpjäsen och med ögat sökt skilja murket ben från konservatorns kitt. Varsamt har de vidare låtit fingrarna treva längs kanten på det drygt två centimeter vida, mitt uppe på hjässan belägna hålet, liksom sökt passa in den älghornsspets som satt i detta när fyndet gjordes. Ingen av dem har att döma av vad de har skrivit emellertid sett de förhistoriska händelserna utspela sig med samma intensitet för näthinnan som Sven Nilsson. Retzius, som *Crania suecica antiqua* låtit avbilda resterna av huvudet i naturlig storlek och hjässvy, har inget att säga om eventuell rastillhörighet och har inte ens kunnat bli klar över hur hornspetsen fastnat i skallen. Om vad den avbrutna hornspetsen varit för en sorts föremål har han lika litet besked att ge. Fürst har då nått något längre i analysen. I en artikel i *Fornvännen* 1914 om skelettfynd från stenåldersgravar i Närke har han fått anledning att även behandla Tygelsjöskallen, och kan utifrån ett fynd av en hel dolk av horn slå fast att älghornsspetsen från Tygelsjö varit ett vapen. Likaså finner han med tanke på hålkantens karaktär på skallen att "sannolikheterna nu luta mera därhän, att hålet åstadkommit under levande livet genom en väldig stöt med en horndolk, varvid dolken bräckts vid kranieytan och spetsen blivit sittande kvar i huvudet." Mörd, för att tala klarspråk.

Det visste Sven Nilsson hela tiden.

Litteratur

Denna framställning baserar sig på en av undertecknad genomförd arkeologisk undersökning, som är tillkommen inom ett av Riksbankens Jubileumsfond finansierat projekt att skriva Sven Nilssons biografi. Litteratur som angivits i den löpande texten är ej medtagen i följande bibliografi. För arkeologins allmänna utveckling se Bruce Trigger, *Arkeologins idéhistoria* (Stockholm/Stehag, 1993). Den svenska utvecklingen täcks delvis in av Bengt Hildebrand, *C. J. Thomsen och hans lärda förbindelser i Sverige 1816—1837* (2 bd, Stockholm, 1937), liksom Bo Gräslund, *Relativ datering. Om kronologisk metod i nordisk arkeologi* (Uppsala, 1974). Fornforskarnas bundenhet till det litterära stoffet belyses i Gustav Löw, *Sveriges forntid i svensk historieskrivning 2* (Uppsala &

Stockholm, 1910) Sven Nilsson som arkeolog har tidigare behandlats av Berta Stjernquist, "Sven Nilsson som banbrytare i svensk arkeologi", i utg. G. Regnéll, *Sven Nilsson. En lärd i 1800-talets Lund* (Lund, 1883) och Johan Hegardt, *Relativ betydelse. Individualitet och totalitet i arkeologisk kulturteori* (Uppsala, 1997), kap 5. Den fysiska antropologins äldre historia är särskilt vad gäller dess arkeologiska användning sparsamt behandlad. En allmän orientering ger: Peter J. Bowler, "The Origin of Races" i *The Invention of Progress* (Oxford, 1989). Nancy Stepan, *The Idea of Race in Science* (London, 1982) liksom bitvis fortfarande Jacques Barzun, *Race. A Study in Superstition* (1937; New York, 1965). Se även *History of Physical Anthropology. An Encyclopedia* 1—2 (New York & London, 1997) och där givna referenser. För svenskt vidkommande se Gunnar Broberg, "Lappkaravaner på villovägar", *Lychnos* 1981—82, som även tar upp den nilssonska storutbredningsteorin. Värdefull är även Nils-Arvid Bringéus, *Gunnar Olof Hyltén-Cavallius som etnolog* (Stockholm, 1966), kap. "Folkstammarna". De fram till Sven Nilssons och Anders Retzius framträdde på scenen vanligaste raslärorna finns samlade i Ebbe Samuel Bring, *Theorierna angående människoslägtets racer. Historisk och filosofisk betraktelse* (Lund, 1847). Retzius antropologiska arbeten återfinns i *Anders Retzii Samlade skrifter af ethnologiskt innehåll* (Stockholm, 1864) – en tysk utgåva föranstaltad av sonen Gustaf utkom samma år. Hur pass lovande antropologin syntes arkeologerna framgår tydligt i Hans Hildebrands populärt hållna *De förhistoriska folken i Europa* (Stockholm, 1873—80), kap. 1. Övrig nyttjad litteratur är: Carl Magnus Fürst, *Minnestal öfver Anders Retzius. Hället i medicinska föreningen i Lund den 18 april 1910* (Lund, 1910); dens., "Magnus Gustaf Retzius", *Kungl. Vetenskapsakademiens årsbok för 1921*; dens., "Den svenska antropologien och Antropologiska sällskapet", *Ymer* 1923; Axel Key, *Från Karolinska Institutets fest [...] till firande af minnet af Anders Retzii födelse. Minnesord* (Stockholm, 1896), Christian Lovén, *Anders Retzius. Minnesord [...] den 13 oktober 1896* (Stockholm, 1897) – även tryckt i *Hygiea* 1896; Gustaf Retzius, "Blick på den fysiska antropologiens historia. Föredrag den 23 oktober 1896", *Ymer* 1896. Westmans karakteristik av Nilsson står att finna i utg. Hilding Pleijel, *Det akademiska Lund vid 1800-talets mitt. Abraham Rundbäcks lundaminnen* (Lund, 1944), 30. Använt arkivmaterial är: "Katalog öfver samlingen af menskliga kranier på Lunds zoologiska museum" i original och avskrift med noteringar av Fürst, nu vid Lunds historiska museum, depån vid Gastelyckan; brev från Nilsson till P. Wieselgren, GUB; brev till B. E. Hildebrand i avskrift LUB (original i ATA, Stockholm); brev från Quatrefages, A. Retzius och van der Hoeven till S. Nilsson i LUB.

“När de döda vittna“

Om anatomen och kulturhistorikern
Carl Magnus Fürst

Sten Högnäs

Professorn i anatomi Carl Magnus Fürst (1854-1935) tillhörde en släkt som har producerat en imponerande skara av fältläkare, överläkare, apotekare och andra med anknytning till medicinen. Han föddes i Lund som son till 1:e bataljonsläkaren Carl Absalon Fürst och dennes hustru Betty Hubendick. Själv gifte han sig med en norsk apotekardotter, Hanna Olga Haanshus, och sonen Carl Andreas Fürst blev också han medicinare och överläkare vid Kalmar läns tuberkulossjukhus.

Carl Fürst växte upp i Karlskrona, och sina grundläggande medicinska studier bedrev han inte i Lund, utan i Uppsala och Stockholm. Som vi skall se bidrog nog till intrycken från Stockholm och kretsen kring Gustaf Retzius till att ge Fürsts forskning den kulturhistoriska inriktning den fick. Hans intressen och verksamheter sträckte sig ut över vida fält, och det är närmast hans verksamheter med anknytning till humaniora som den här texten skall beröra.

Samverkan mellan ämnen och fakulteter var möjligen en naturligare sak för hundra år sedan. De få svenska universitetet var små, studentantalet ringa och professorskollegiet en liten krets – om än inte alltid så väl sammansvetsad. Inte förrän 1876 delades den filosofiska fakulteten i Lund i en naturvetenskaplig och en humanistisk sektion, men också i naturvetarnas filosofie kandidatexamen kom under en övergångstid humanistiska ämnen att ingå. Länge fick juristerna en viss humanistisk och naturvetenskaplig inskolning via den så kallade juridikofilen (eller också “prillan“, en juri-

disk preliminärexamen), och medicinaren inledde på likartat sätt med medikofilen. Allt sådant bidrog till att kontakterna över fakultetsgränserna nog var mindre skarpa än idag.

Vetenskap och populärvetenskap över ämnesgränserna

Carl Fürst framhöll gärna att läraren och vännen Gustaf Retzius hyste en fast tro på naturvetenskapens kulturella betydelse. Den tron delade Fürst. Det var inom gränsområdena mot andra discipliner, ja, på fält som närmast kan kallas humanistiska, som han vann den största uppmärksamheten och där han verkar ha visat det största personliga engagemanget. Carl-Herman Hjortsjö skriver i Svenskt biografiskt lexikon: "Det kan ifrågasättas, om ej hans vetenskapliga håg och fallenhet i verkligheten låg mera inom det humanistiska och kulturhistoriska området." Så var det säkerligen. Där kunde Fürsts naturvetenskapliga och medicinska skolning fira triumfer, och utan tvivel kunde han också känna en viss tillfredsställelse i att slå sina humanistiska kolleger på fingrarna med den moderna tidens vetenskapliga instrument. Han mötte förstås en del mothugg, som i en polemik (i *Fornvännen* 1921 och 1922) kring tidig svensk medeltidshistoria med professorn i svenska Natan Beckman, specialist på fornsvensk filologi. Fürsts irritation framträder rätt tydligt i polemiken, och visst kan man till och med ana en viss nedlåtenhet mot den kammarlärda humanisten: "Herr professor! Ni är filolog och tränad vid skrivbordet under arbete med arkivalier och andra skript, jag är en praktisk antropolog eller arkeolog och går till en sådan undersökning som denna, som en rättsmedicus." Om också polemiken med Beckman har sina skarpa drag, var Fürst i det stora hela en mycket vänlig själ. Han beskrivs som en medlarnatur med vänner i alla läger. Betecknande är det att han efter unionskrisen 1905 blev den första svenska professor som inbjuds att föreläsa vid universitetet i Oslo – fyra år efter krisen. Till detta bidrog antagligen hans äktenskap med en norska.

Fürst vill gärna visa hur ämnen som biologi, kemi, rättsmedi-

Carl Magnus Fürst.

cin, arkeologi, historia, antropologi har självklara beröringspunkter och hur de kan berika varandra. Ja, till och med det teologiska kan komma med på ett hörn i form av den religiösa föreställningsvärld som äldre gravar avslöjar. Teologin eller det religiösa hade väl i sig intet objektivt sanningsvärde för den kritiske vetenskapsmannen Fürst. Hans grundliga och intressanta osteologiska undersökning av den heliga Birgittas relikier kan man snarast läsa som en rätt tidstypisk vidräkning med gammal vidskepelse. Men han saknar ingalunda respekt för äldre tiders föreställningsvärldar.

De populärvetenskapliga essäerna av Fürsts hand ger prov på både bredd, spänstig formuleringskonst och entusiasm för ämnet. En artikel om Leonardo da Vinci som anatom (i *Nordisk Tidskrift* 1918) beskriver inte oväntat Leonardos mångsidighet, hans förmåga att se verkligheten ur nya vinklar, hans anatomi som full av liv och rörelse med en förening av konstnärskap och vetenskap i de "härliga" muskelteckningarna – härlig är Fürsts favoritadjektiv. Egentligen kunde en hel del i karakteristiken av Leonardo tillämpas på Fürst själv: mångsidigheten, nyfikenheten, den konstnärliga blicken. Sådan framstår han också i flera av levnadsteckningarna.

Med ett något diskutabelt bildspråk skriver levnadstecknaren i Svenska män och kvinnor att Fürst hade många konstnärliga strängar på sin båge – han målade, modellerade, skrev dikter och sjöng.

Om örats form skriver Fürst i *Ord och Bild* 1893 och får med kulturhistoriska notiser bland annat från antikens Rom: genomstungna öron var ett slavmärke, vilket han menar borde stämma fåfånga sentida kvinnor till eftertanke. Han presenterar den egendomliga och fascinerande pyreneiska folkspillran cagots, en paria-klass som saknar örsnibbar i likhet med en hel del beväringar från Blekinge som Fürst själv hade undersökt. Han gör en intressant utläggning kring den Darwinska örspetsen, en ibland förekommande avspiegling av äldre skeden i människans utvecklingshistoria och därmed ett belägg för evolutionsteorin. I *Fataburen* 1915 skriver Fürst om gaffelns historia ur anatomisk synpunkt. Med Andreas Vesalius' anatomiska undersökningar som utgångspunkt visar han på slående – om än kanske inte så aptitliga – kulturhistoriska kopplingar mellan gaffeln och den anatomiska forskningen. Andra artiklar handlar om ryggåsstugor i Blekinge, om omskärelsen ur kulturhistoriskt perspektiv, om hållristningar, om tidiga svenska mikroskop.

I Etnologiska föreningen i Lund, grundad 1903, blev Fürst en centralgestalt. Med beteckningen etnologi avsågs vid den tiden närmast en underavdelning inom det vida fält som betecknades som antropologi. Gustaf Retzius citerar vid ett tillfälle med gillande biologen Alfred Wallace definition av antropologin som “den vetenskap, som betraktar människan från alla skilda synpunkter (såsom ett djur och såsom en moralisk och intellektuell varelse) i hennes förhållande till lägre organismer, till hennes medmänniskor och till universum“. Det är en definition som nära nog innefattar allt mänskligt, men också en beskrivning som Fürst kan ha accepterat. Lunda-föreningens syfte var att utveckla ett samarbete mellan humanister och naturvetare med begreppet *ethnos*, folk, som utgångspunkt. Här kunde klimatologiska, geografiska, rasmässiga och kulturella aspekter förenas.

Vid kvartssekeljubileet 1928 underströk Fürst att föreningen ville "motverka en skadebringande kontrast mellan 'humanism' och naturvetenskap". Han framhåller att styrelsen alltid har bestått av både humanister och naturvetenskapsmän, tillsammans med Fürst lingvisten Axel Kock, professorn i klassiska språk Martin P:son Nilsson och arkeologen Otto Rydbeck.

Föredraget huvudinnehåll rör ett av Fürsts specialintressen: anatomin och arkeologin i samverkan. Detta intresse fick sitt mest uppmärksammade uttryck i samlingsvolymen *När de döda vittna* från 1920, utgiven på Svenska Teknologföreningens förlag.

När de döda vittna

I trappan till den anatomiska institutionens hus i Lund – nu Institutionen för kulturvetenskaper – läser man devisen: *Hic locus est ubi mors gaudeat succurrere vita*, i fri översättning: På denna plats gläder sig döden över att hjälpa livet. Sannolikt har Fürst haft ett ord med i laget när den formuleringen kom till. Men i sitt förord till *När de döda vittna* citerar han en annan devis, den i Freiburgs anatomiska institution: *Mortuis vivos docent*, de döda undervisar de levande. Utan tvivel passar den formuleringen också betydligt bättre för de undersökningar som presenteras i boken.

När de döda vittna ger en lättillgänglig framställning av vad som skulle kunna kallas rättsmedicinska tillämpningar på ett arkeologiskt och historiskt material. Det är en bok skriven av en person med brinnande och smittande intresse för sitt undersökningsområde. Samtidigt öppnar undersökningarna vida kulturhistoriska perspektiv – ofta övertygande, ibland mer diskutabla med vårt snart hundraåriga perspektiv. I förordet skriver Fürst:

Benen, de gamla, döda benen, få för undersökaren så småningom ett uppvaknande liv och börjar vittna med sina former, sin storlek, sina skador, sina sjukliga förändringar m. m. och lämna märkliga upplysningar om huru deras ägare i

livstiden sett ut, huru han stritt, huru han misshandlats och lidit [- -] De historiska personerna få liksom sitt kött och blod igen.

Bokens första avdelning handlar om Skandinaviens förhistoriska skelett. En stor del av de följande kapitlen upptas av en undersökning av lämningarna – benresterna – efter Sveriges medeltida kungaätter, från Ynglingaätten över Magnus Ladulås och hans familj till Karl Knutsson Bondes grav i Ridderholmskyrkan. Ett kapitel behandlar benen i den heliga Birgittas relikskrin och ett avslutande ger en skildring av Karl XII:s mumie vid gravöppningen 1917. Vad gäller denna sista undersökning blir Fürsts slutsats följande – läsaren tvingar till ganska avancerad tolkning av syntaxen för att nå kärnan bortom alla tidstypiska dubbla och tredubbla negationer: "Jag kan emellertid ej underlåta här framhålla, att denna undersökning såsom sådan har otvetydigt åstadkommit, att uppfattningen, att Karl XII träffats av en kula från de icke-fientliga lederna, icke motsäges av de gjorda iakttagelserna på hans döda kropp, så mycket som man förr tog för givet."

Så komplicerat och rentav oskickligt som här ovan uttrycker sig Fürst sällan. Vid formuleringen av en slutsats i frågan om Karl XII:s fränfälle har han säkert känt sig tvingad att väga orden på guldväg men därmed också krånglat till det. Frejdigare och mer reservationsfri är han i beskrivningen av sina rön vad beträffar de förhistoriska skandinaviska skeletten och i undersökningen av den märkligt omfångsrika samling skelettdelar som kopplas samman med den heliga Birgitta, de två kapitel som nu skall presenteras litet utförligare.

De förhistoriska skeletten

Kraniologin är en svensk specialdisciplin, utvecklad av framför allt Anders Jahan Retzius och dennes son Gustaf. Människans huvudformer klassificeras enligt ett noggrant skallindex i dolikocefaler

(långskallar), brakycefaler (kortskallar) och mellanformen mesocefaler.

Via studierna vid Karolinska institutet i tidigt 1880-tal kom Fürst alltså i kontakt med Gustaf Retzius. Denne hade precis publicerat sitt storverk *Finska kranier*, och då *Crania Suecica antiqua* utkom 1899 stod Fürst som Retzius medarbetare. Som redan antydde var också Retzius en man med vida kulturhistoriska intresse; typiskt är det att hans storverk om de finska kranierna till stor del också behandlar "natur- och litteraturstudier inom andra områden af finsk antropologi". Till Retzius umgängeskrets hörde arkeologen och riksantikvarien Hans Hildebrand, liksom Skansens och Nordiska museets skapare Artur Hazelius. Också med dessa kom Fürst att utveckla en hel del kontakter, och som redan nämnades behandlar flera skrifter av hans hand ämnen som anknyter till Hildebrands och Hazelius' intresseområden, sådant som hållristningar och äldre byggnadsteknik. Med Retzius och hans krets förenas han dessutom av ett intresse för samhällsfrågor i liberal anda, något som senare tog sig uttryck i ett engagemang för Lunds arbetareinstitut och för Tekniska skolan i Lund. Studiet av kranieformerna hade gett Gustaf Retzius anledning till en hel del kulturvetenskapliga och socialpolitiska slutsatser, något som också kommer att gälla eleven Fürsts osteologiska och kranilogiska undersökningar.

Sammankopplingen av kranie- och kulturformer har förstas sina diskutabla inslag, som inte blir mindre problematiska om en social reformvilja finns som ett bakgrundelement. Det är också en disciplin med bekymmersamma och kontroversiella inslag med direkt knytning till rasbiologin. Fürst går inte fri från sådant. I Antropologiska sällskapet höll han 1910 ett föredrag om antropologins sociala tillämningar – det gällde att förstå den svenska folkstammens utvecklingsmöjligheter och motståndskraft mot degeneration. Senare, 1923, återknyter han till detta tema. Han framhåller vikten av att studera den nu levande svenska befolkningen "för att därigenom lära oss förstå dess framtida utvecklingsmöjligheter och motståndskraft mot hotande degeneration och andra faror, som kunna ned-

sätta de fysiska och psykiska goda egenskaperna hos vår folkstam.“ Han hänvisar till rashygieniker som Wilhelm Schallmeyer, Alfred Ploetz och Ernst Rudin, och till att de rashygieniska tankarna har realiserats i Sverige i Herman Lundborgs nyöppnade institut. Men på det hela taget tycks Fürst ändå inta en mer balanserad hållning till rasbiologi och rashygien än många i hans omgivning – exempelvis gör hans yngre kollega Gaston Backman nog ett mer onyanserat intryck i detta sammanhang. Det är möjligt att Fürst vida kulturhistoriska intressen har bildat en modererande motvikt till det rent fysiskt-antropologiska.

I *När de döda vittna* reproduceras en överskådliga karta ur den tyska utgåvan av Retzius och Fürsts antropologiska undersökningar, *Anthropologia suecica* (1902). Det framgår att högväxta personer med dolikocefal huvudform, blont hår och ljusa ögon är vanligast i Dalsland och Sörmland, svagast förekommer den typen i Lappland, Norr- och Västerbotten samt i Skåne. Den här långskalliga “rastypen” definieras som den mest nordiska och svenska, renast bevarad i de svenska kärnlandskapen och väl bevarad också i de sydvästliga landskap som gränsar till Norge. Justus Barth hade i *Norrönaskaller* (Christiania, 1896) beskrivit denna skallform som varande av “vikingatyp”. Mer utförligt refererar Fürst emellertid till en annan norsk undersökning, gjord av antropologen Carl Arbo, under en period militärläkare i Stockholm, och i sin tur inspirerad av den moderna svenska skallmätningen.

Den dolikocefala kranieformen betraktas av Arbo som vackrare, mer aristokratisk, och hans danske kollega H A Nielsen talar om “en förfinaad överklassprägel”. Sådana synpunkter och värdeomdömen saknas inte hos Fürst. Han drabbades dock inte av samma olyckliga öde som Arbo, som fick sina forskningsanslag indragna av sårade folketingsrepresentanter från Sørlandet. I den folketingsgruppen visade sig nämligen de brakycefala kortkallarna vara en framträdande och politiskt inflytelserik skara.

Ett förhistoriskt fynd väcker Fürsts särskilda intresse, ett kvinnokranium från Vellinge. Det är fråga om en utpräglad kort-

skallighet – och “säkerligen har hon i livet ej varit lik de ljusa nordiska kvinnorna“. Men kortskalligheten och den mesocefala mellanformen har, som *Anthropologia suecica* visade, fått ett starkt genomslag i Sydsverige. Förklaringen ligger enligt Fürst nära till hands. Vi förstår alltför väl, skriver han, att hur mycket den länge ljuse aristokraten än såg ner på och föraktade de små, svarta kvinnorna, så stod han inte alltid emot hennes trolska ögon.

Kapitlets slutsats blir att majoriteten av de tidiga benfyndens folk tillhörde samma ras som i stort sett befolkar Sverige idag, “och därigenom blir det också fastslaget, att intet folk i Europa besitter sitt land med större stamortsrätt än det svenska“. Man kan ju invända att situationen i så fall är något prekär för Sydsveriges del, i synnerhet som han i *Zur Kraniologie der schwedischen Steinzeit* (1912) med önskvärd tydlighet har visat att Skåne under stenåldern var antropologiskt “dansk“. Problematiskt kunde det dessutom tyckas att sydsvenskarnas skallindextal enligt *Anthropologia suecica* visade sig vara jämförbara med samernas.

Heliga Birgittas relikskrin

Få städer, skriver Fürst, ger besökaren sådan stämning som Vadstena, det härliga renässansslottet, en rad märkliga och väl bibehållna hus, och som en höjdpunkt de medeltida minnena med klostret och klosterkyrkan. Men som genom ett trollslag bryts denna andaktsfulla stämning då den Heliga Birgittas relikskrin öppnas för anatomens vetenskapligt skolade blick. Fürst kan genast se att här vilar ben från åtskilliga manliga individer. Förklaringen att detta skulle vara biktfaderns ben kunde i så fall tyda på att Birgitta hade kanske sjuutton biktfäder.

Som så ofta ger Fürst en intressant kulturhistorisk bakgrund som inledning till sin undersökning. Birgitta hade uttryckt önskemål om att bli begravnen i Vadstena. En gammal metod för att transportera en död långa vägar var skelettering, genom att köttet koka-

des bort köttet från kroppen. I den formen hade Fredrik Barbarossa transporterats hem sedan han drunknat i floden Saleph under tredje korståget på 1100-talet. Men detta bruk hade år 1300 förbjudits av påven, och då Birgitta avled den 23 juli 1373, förberedde man därför en balsamering. Då kistan öppnades ett par månader senare visade sig emellertid ett under ha inträffat. Skelettet låg pryddligt avskalat i svepningen, vilket ju avsevärt underlättade transporten.

Bland mängden av ben i relikskrinet i Vadstena väckte ett hjässben, kalotten, Fürsts särskilda intresse. Han identifierar som tillhörande en äldre kvinna. Den vita färgen och konsistensen visar tydliga spår av en skicklig skelettering, och benbiten har aldrig legat i jord. Man kan också se att mindre bitar försiktigt har avlägsnats med såg eller genom att brytas bort. Slutsatsen blir att just detta ben med stor sannolikhet har tillhört den heliga Birgitta.

Redan vid tidigare undersökningar hade man noterat en benknöl på insidan av detta hjässben, något som Fürst identifierar som spåren av en godartad svulst. Men att som hade gjorts, koppla samman detta med Birgittas visioner, den tanken avvisar han: "Någon orsak till sinnesrubbing har troligen inte denna affär varit", möjligen kan den ha påverkat högra undre extremitetens rörelser.

Fürsts naturvetenskapliga skolning och hans kritiska och skeptiska hållning förenas med en inlevelseförmåga ett genuint intresse för historien. Han låter sig gärna uppfyllas av platsens och stundens stämningar, inför stormannagravarna i Vreta klosterkyrka eller vid relikskrinet i Vadstena, och betraktar vad som i fysisk mening återstår av den svenska medeltidens ryktbaraste kvinna. Hans egen undersökning får ge ytterligare styrka åt känsloupplevelsen:

Känslan av hennes märkliga personlighet koncentreras säkert, då man står inför benkalotten, genom tron, att den en gång omslutit hennes oroliga, trostarka och viljekraftiga hjärna. Man förstår och uppskattar vid ett sådant ögonblick även i vår materiella tid betydelsen av relikens "pars pro toto".

Att det fanns en koppling mellan hjärnans yttre form och personligheten var för Fürst tämligen självklart. Liksom Gustaf Retzius försökte han förmå kolleger att donera sina hjärnor till vetenskapen. Endast hans vän fysiologen Magnus Blix antecknade sig, och Fürst fick snart den smärtsamma uppgiften att undersöka vännens hjärna. Det område som uppfattade som talets centrum visade sig mycket riktigt vara ovanligt smalt hos den ordkarge Blix; å andra sidan antydde komplexiteten i andra avseenden ett skarpt intellekt och en högt utvecklad logisk förmåga.

Fürst inför eftervärlden

Ganska litet har skrivits om Fürst. Men visst vore han värd att uppmärksammas. Hans insatser på det egentliga yrkesområdet, antatomin och histologin, var kvalitativt högstående – särskilt gäller detta hans undersökningar av missbildningar. Han vann med sina gravundersökningar internationell ryktbarhet och engagerades som sakkunnig vid utgrävningar i Grekland, Cypern och Iran. En hel del av hans mer populärvetenskapliga kulturhistoriska och medicinhistoriska undersökningar har också ett bestående värde. Dessutom är hans ambition att bryta murarna mellan vad som har kallats de två kulturerna, den naturvetenskapliga och den humanistiska, värd all aktning. Ensam i den ambitionen är han förstås inte, och också senare har en hel del gjorts i den vägen, men det förringar inte hans insats.

Den nya anatomiska institutionsbyggnaden var inflyttningsklar 1897 – tidigare hade man haft verksamheten förlagd till Sandgatan 1 – och Fürst kom att vara verksam i den nya byggnaden under mer två decennier. Sedan 1997 verkar Institutionen för kulturvetenskaper i byggnaden, ett av flera exempel på att humaniora övertar naturvetenskapens och medicinens gamla byggnader inom de traditionella universitetsområdena i stadens centrum, medan de naturvetenskapligt inriktade ämnen flyttar ut till nya lokaliteter i periferin. Man kan se den här utveckling som ett fysiskt uttryck för

hur fakulteterna tenderar att separeras från varandra. Men också andra tendenser gör sig gällande, i en strävan att söka berikande kontakter, en ambition som ju också var Carl Fürsts. Institutionen för kulturvetenskaper verkar vara en ovanligt väl lämpad arvtagare när det gällde att föra just denna linje vidare. Också i en annan mening ger Fürsts verksamhet viktiga tankeställare. Även om han ingalunda hör till de ideologiskt mest belastade anatomerna i sin generation, finns det också i hans vetenskapliga slutsatser en hel del diskutabla inslag. De humanistiska vetenskaperna berikas förvisso av kontakter med naturvetenskaperna, men de kan också ge tankeväckande perspektiv på vetenskapernas historia och därmed på de vetenskapliga sanningarnas föränderlighet.

Litteratur

Någon mer omfattande levnadsskildring över Carl Fürst finns inte. Gaston Backman har skrivit minnesteckningar i *Ymer*, i *Nordisk medicinsk tidskrift* och i *Fysiografiska sällskapets i Lund förhandlingar* (alla 1935). Artikeln i *Svenska män och kvinnor* är av Pehr Henrik Törngren och den i *Svensk biografiskt lexikon* av Carl-Herman Hjortsjö. I Lunds universitetsmatrikel för 1924-25 finns en fullständig översikt över Fürsts verksamhet och vetenskapliga produktion fram till 1924. En del har jag hämtat från Torbjörn Gustafssons *Själens biologi. Medicinen, kulturen och naturens ordning 1850-1920* (1996), där Retzius är den centrala gestalten, men också Fürst omtalas på några ställen. Fürsts redogörelse för undersökningen av professor Blix hjärna kan läsas i *Lunds universitets årsskrift* NF (1918).

En kulturanatom

Carl-Herman Hjortsjö

Gunnar Broberg

Jag kom till Lund för drygt tio år sedan och hann aldrig träffa Carl-Herman Hjortsjö. Han tycks annars ha varit en självklar del av lundalivet, synlig i många sammanhang, både inom medicin och humaniora, professor i anatomi med vida humanistiska intressen och kunskaper. En sådan kombination gick för sig då medan medicinaren idag verkar ha svårt att hinna med människan och det humanistiska. Hjortsjö, om någon, var en kulturanatom.

Varje dag när jag går in genom Kulturanatomens port möter jag honom på plats till höger i trappan. Hjortsjös byst, skulpterad av den landsflyktige ungraren Nandor Wagner, visar en sirlig herre med fluga - det hade kulturmänskior dåförtiden, inte bara Olof Lagercrantz och Povel Ramel. Men för den delen var Hjortsjö varken radikal eller ramelskt flugig utan akademiker ut i den välansade fingerspetsarna. Flugan var folkupplysningens speciella emblem under dessa år, en motor som lyfte föredraget och gav det flykt. Här på Kulturanatomen var han chef i drygt trettio år. Och här byggde han upp en ganska nedgången verksamhet. Härifrån vände Hjortsjö sig utåt mot en större publik. Det betydde bland annat att han inte deltog i de mer praktiska övningarna utan rörde sig på en annan och högre nivå. Inte gick han ner i källaren där liken simmande i sina formalinfyllda kar, redo att upplysa studenterna om människans mörka inre. Deras skötsel ombesörjdes av vaktmästarna, vars berättelse borde nedtecknas, den rör bokstavligen liv och lik - varom historien handlar.

*

Byst av Carl-Herman Hjortsjö, Kultur anatomen (Foto Patrik Sonestad).

Carl-Herman Hjortsjö (1914-1978) hade judiskt påbrå på fädernet. Det var sålunda som Carl Herman Hirschlaff han började sina medicinska studier i Lund det famösa året 1933. Höstterminen 1939, samtidigt som medicinska föreningen diskuterade judisk läkarimport, hade namnet ändrats till Hirschlaff-Hjortsjö. Ett år senare har han och brodern Erik tagit steget fullt ut och omnämns i rullorna enbart som "Hjortsjö". I Sverige hade man all anledning att hålla en låg profil men också senare lär han överhuvud inte ha gjort något väsen av sin judiskhet. Religiöst var han lutheran, men hur "djupt" (som man brukar säga) eller "ytligt" religiös han var kan inte avgöras här. Och frågan om det rådde några spänningar mellan hans judiska bakgrund och hans verksamhet som antropolog under en tid av gravaste missbruk blir inte heller besvarad. Man kan påpeka att föräldrarna inte bytte namn. Av telefonkatalogen för Hel-

singborg framgår att Herold Hirschlaff fortsatte under det namnet sin läkarpraktik in på 1960-talet.

Det sociala arvets betydelse är i vart fall uppenbart. I gymnasiet hade Hjortsjö varit latinare, men att han valde medicinen förefaller självklart. Fadern var som sagt läkare, modern sofasyster, den äldre systemn Birgit studerade medicin och gifte sig med sedermera medicinarprofessorn Gunnar Lindgren. En broder Erik blev läkare. Själv gifte han sig 1941 med läkaredottern - vad annars? - Lena Uddenberg och tillsammans fick de fyra barn. Dock gick ingen vidare i läkaryrket. Hjortsjö kunde i stället glädja sig åt sin unge släkting Nils Uddenbergs yrkesval - vilket med tiden också skulle fyllas på med humanistiska intressen.

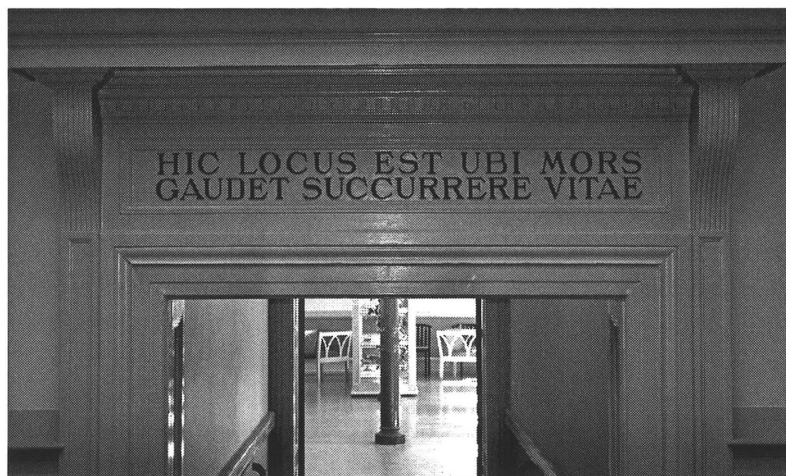
Alldeles i krigets slutskede, den 14 maj 1945, lade Hjortsjö fram en avhandling om kattfostrets lungutveckling, *De epiteliåla lunganlagens tidiga morfogenes hos Felis Catus L.* Man kan observera att man fortfarande skrev vetenskap på svenska - eller hur denna makaroniska titel ska språkbestämmas. Detta skedde under Ivar Broman vid Tornbladsinstitutet. Hjortsjö började alltså som embryolog, fortsatte av bara farten med liknande studier på hund och råtta och speciminerade på undersökningar av gallväggens anatomi och av segmenteringen av levern. Så blev han 1948 plötsligt professor, vid bara trettiofem års ålder, en utnämning som kan förklaras av att bara två sökte tjänsten. Installationsföreläsningen gör åtminstone i efterhand ett blekt intryck: Ryktet om anatomins död var överdrivet, hävdar den unge ämnesföre-trädaren (*Den moderna anatomins ställning och uppgifter*, 1949). Idag är det lika fullt ett faktum, åtminstone i institutionellt hänseende och åtminstone i Lund.

Man kan följa ämnets verksamhet i universitetets årsberättelser. Lokalfrågan hade förbättrats genom Tornbladsinstitutets tillkomst 1934 och histologernas flytt 1953 till fysiologernas hus (nuvarande Institutionen för Konst- och Musikvetenskap) gav ökade ytor. Härigenom stadfästes uppdelningen i makroskopisk och mikroskopisk anatomi. Reparationen 1953-56 innebar också en modernise-

ring och breddning av verksamheten. Alla sysslade med sitt och fick göra det för prefekten. Bakom den återkommande satsen "Det vetenskapliga arbetet har fortskridit på sedvanligt sätt" döljer sig en tydlig expansion. Namn som Per Ingvar Brånemark, John-Gunnar Forsberg, Stig Bengmark, Bertil Sonesson, Stig Radner vittnar om bredden. Bengt Lindegård förestod laboratoriet för "differentiell somatologi" och Bertil Sonesson det för "funktionell anatomi". En särpräglad gestalt var prosektorn Folke Löfgren, fruktad som lärare och med en dragning åt de existentiella frågorna, hans *Biologiska aspekter på problemet tro-vetande* (Comm from the Depart of Anatomy Univ of Lund 4, 1970) är säkert något av det mer ovanliga som utgått från en anatomisk institution. Det var högt i tak på Hjortsjös institution, den var modernt utrustat och en viktig samlingspunkt.

Vi möter en man av medellängd, med runt huvud och mörkt, rakt hår. Han är trevlig, "toujours", livlig och energisk, en stor kontrast till sin företrädare, den med åren professorligt stele Gaston Backman. Normalt sitter flugan på plats men som hästägare och ordförande i ryttarklubben kommer han ibland i ridbyxor. Han möter studenterna förhållandevis kamratligt och omvittnas som en utmärkt, rentav lysande föreläsare. De som gick hans kurser, också de olika årgångarna blivande sjukgymnaster vid Sydsvenska gymnastikinstitutet, verkar helt samstämmiga. Man framhåller hans sociala kompetens - uttrycket fanns för all del inte då. Nog äger också han en hel del av den gamla professorsn later, men de flesta i god bemärkelse. Hjortsjö livar upp anatomin och livet vid institutionen.

På väg till demonstrationssalen pekar han på devisen "Hic locus est ubi mors gaudet succurrere vitae" - här är platsen där döden gläder sig att vara till nytta för livet. Den hade följt med från gamla Asis men kan spåras åtminstone till renässansen och anatomiska teatern i Toulouse (jfr Raphael Blanchard, *Epigraphie Médicale. Corpus inscriptionum ad Medicinam Biologiamque spectantium* Paris 1915, 338). I samma kärva medicinarstil ritar Hjortsjö anatomiska

*Kultur-anatomens trapphall; Inskriptionen över cafeet. (Foto Patrik Sone-
stad)*

institutionens sigill med devisen ”Mors magister vitae”, Döden är livets läromästare. Den borde egentligen heta ”Mors Magistra vitae” eftersom *mors* är femininum. Det borde också Hjortsjö veta. Husets historiska rätter markerades 1954 vid hundraårsminnet av Fürsts födelse och genom Hjortsjös egenhändigt förfärdigade byster av Florman och Retzius. Några inledande pass av anatomiundervisningen ägnar han åt det medicinska latinet - som samtidigt får en utmärkt lärobok, Gerhard Bendz *Latin för medicinare* (1950).

Hjortsjös var en duglig institutionschef och styrde som dekan fakulteten i ett par perioder (1956-64). Han trivdes i de olika lärda sällskapen och vid Helsingkrona nation. Som ung hade komponerat, var sånganförrare på sin nation, blev senare ordförande i Lunds sångarsällskap, han sjöng och spelade luta. Hjortsjö engagerade sig också i Rotary och trodde på sin organisations förmåga att ordna världsfreden. Somrarna tillbringade professorn som kurortsläkare vid Lundsbrunn och Varberg. På sitt kära Åkraberga i Värö norr om Varberg kurerade han bönder utan att ta betalt, i alla fall i pengar,

och där han ägnade sig åt gammaldags hantverk som att lägga halm-tak på den gamla ladugården.

*

Någon helhetsteckning av Hjortsjös insatser inom anatomin är det inte tal om här, viktig var t ex hans *index mandabile*, vilken renderade honom ett hedersdoktorat vid tandläkarhögskolan i Malmö. Främst ägnade han sig ändå åt den fysiska antropologin i medicinhistorisk mening. Han anknöt till en stark lundensisk tradition med namn som Arvid Florman, Anders Retzius, Sven Nilsson, Carl Magnus Fürst och Gaston Backman. Samman-hanget framgår t ex av att Florman 1837 undersökte den gamle biskopen Andreas Sunesens grav i lundadômen liksom Fürst 1908 och Hjortsjö på 1950-talet. Man arbetade inte bara med samma stoff utan bokstavligen på samma stoft. Och liksom Fürst och Backman ägnade sig också Hjortsjö åt skulptur; ”konstnärlighet” hörde till yrket. Fürsts *När de döda vittnar* (1920) tjänade som mönster för de kommande undersökningarna. Under de första professorsåren intrumfade Hjortsjö i föredrag efter föredrag hur illa ställt det efter Fürst var med denna vetenskap. Hans egen insats gick i mästartens spår. Fram mot mitten av 1950-talet ingick ett antropologiskt arbete som obligatorium i medicinarutbildningen i Lund. Sedan tycks han mer ha vänt sitt hopp till det nya ämnet medeltidsarkeologi.

Man kan förvånas av hur mycket som var sig likt från det att Fürst angav riktlinjerna. Den fysiska antropologin har genomgått några urskiljbara stadier: det första knutet till naturalhistorisk klassifikation, för att sedan utökas med arkeologiskt material, bli kvantitativt genom skallindex, ”moderniserat” genom röntgenmetoder, kemisk analys, C 14-metoden m m. Ännu på 1950-talet använde man läroböcker från 1920-talet och Rudolf Martins mätmetoder. Terminologin var den samma med en för oss tvivelaktig klang. Först med DNA-teknik har något radikalt nytt inkommit. Disciplinbeteckningen är besvärlig. Fysisk antropologi har hela tiden omfat-

tat också primatologin och olika evolutionära perspektiv men kom vid mitten av 1800-talet att kallas etnologi (eller jämförande etnologi). Med utövare inom anatomi och arkeologi förbands ämnet allt starkare till den rasbiologi som utvecklades vid sekelskiftet 1900. Någon egen "antropologisk" disciplin fanns inte inom humaniora - begreppet hade för all del förekommit inom teologi och filosofi.. När socialantropologin tillkom vid svenska universitet på 1960-talet kan det ses som en annektering av ett medicinskt begrepp, som därmed tappar sin naturvetenskapliga mening - som naturligtvis kan återvända. Senare har begreppet "historisk antropologi" kommit och gått; Hjortsjö lanserade vidare beteckningen arkeologisk antropologi. Den fysiska antropologin ingår idag, åtminstone i Lund, i osteologin ("historisk osteologi") och därmed i arkeologin. Idag är även ämnet genarkeologi på uppmarsch. I olika enskilda sammanhang blir det svårt att hålla i sär ordets betydelser och disciplinernas olika traditioner.

Var Hjortsjö humanist bara för att han arbetade med historiskt material? Och blir han därmed "djup"? Vad gäller det senare så går det naturligtvis utmärkt att vara "ytlig" humanist. Ibland kan det rentav vara att rekommendera. Allt hänger på komplikationsgrad, beredskap att pröva de svåra frågorna. Med sitt intresse för tvärvetenskap kanske han ska kallas "generalist". "Traditionalist" passar också. Att kombinera medicin och humaniora hade länge varit en självklarhet. 1846 skrev till exempel en tidigare kollega till Hjortsjö, Sven Lovén: "Obestridligt torde vara att ingen speciell vetenskaplig bana kan med fromma beträdas förr än en någorlunda humanistisk bildning blivit inhämtad." (Essen-Möller 1947, 224) Den hörde samman med den *Bildungsbürgertum* i form av humanistiska förbundet och liknande akademiska kontakter läkaren ute i provinsen ingick i. Läkarens värv rörde människan, han var alltså självklart en humanist.

Således skulle läkaren kunna de klassiska språken, ibland med imponerande resultat Hippocrates översattes från grekiskan i två fullmatade volymer (1909-1910) av den gamle oftamologen Mi-

kael Löwegren, en märklig insats. Som emeritus försvenskade patologen Maximilian Viktor Odenius Cornelius Celsus *Om Läkekunsten* (1906); Odenius dog som en romare, hans sista ord ska ha varit "moribundus". Vid sekelskiftet 1900 var Lund vad gäller klassiska kunskaper mycket väl utrustad genom detta medicinarpar. För en senare perioder ska även obstetrikern Elis Essen Möller nämnas för sin rörlighet mellan fakulteterna. Carl Magnus Fürst examine- rade i medicinens historia. På detta sätt kan man säga att varje universitet med medicinsk utbildning vårdade sig om att ha några representanter för medicinhistorien. Flera beundransvärda insatser kunde lyftas fram, röntgenologen Axel (Acke) Renander, en av Hjortsjös medarbetare, lärde sig grekiska vid mogen ålder och översatte t ex på 1950-talet Aretaios, Galenos och Soranos.

Även begränsad till Lund blir därmed medicinhistoriens egen historia ganska omfattande. När den en gång skrivs bör särskild uppmärksamhet ägnas t ex Medicinhistoriska museet och Sydsvenska medicinhistoriska sällskapet (1964-). Hjortsjö hörde till stiftarna och satt under sina sista år i redaktionen för årsskriften. Ändå har ämnet medicinhistoria haft svårt att institutionalisera sig. I Sverige har Lärdomshistorien tagit hand om området men i den första uppsättningen av prenumeranter till *Lychmos*, dess årsskrift, utgjorde läkarna stöttepelaren. Sedan har de alltmer försvunnit. Ett skäl är att medicinen har specialiserats, ett annat att också humaniora har blivit mer revirtänkande och specialiserad. En ifrågasättande, "kritisk" eller "emancipatorisk" medicinhistoria har också vuxit fram som utmanat den traditionella uppfattningen av medicinens historiska roll. Man önskar att dessa båda sidor kunde befrukta varandra. Låt oss utnyttja varandras kompetenser.

*

Den unge Hjortsjö arbetade på skelettmaterial som sänts från Cypern till Fürst. Han reste i flera omgångar tillsammans med osteologen vid Statens Historiska Museum Nils Gustaf Gejvall till med-

elhavsområdet och deltog Einar Gjerstads grävningar på Forum Romanum. Hjortsjö och Gejvall startade 1948 Svenska Expeditionen för Arkeologisk Antropologi (SEAA). Det låter pampigt - betyder "expedition" "kontor" eller "forskningsresa"? - men verkar främst ha varit ett paraply för Gejvalls projekt och ledde tids nog till Osteologiska Laboratoriet i Stockholm. Kanske dessa expeditioner också kunde kallas kultursemestrar, de genomfördes uppenbarligen under trevliga former. Till Expeditionens verksamhet knöts allt efter behov en rad experter. Man utövade, skulle vi säga idag, tvärvetenskap av kvalificerad art. Det vore intressant att följa denna verksamhet, som tycks ha stötts ekonomiskt av Wennergren och av Gustav VI Adolf.

Så fort några prominenta ben skymtades var lundaprofessorn där. Under en dryg tioårsperiod undersökte han Birgittas relik i Vadstena och Rom (1952-54), Lars Gathenhielms skelett i Onsala, Halland (1956), Erik XIV:s kvarlevor i Västerås domkyrka (1958), Swedenborgs skalle (egentligen var den ju inte hans) i Uppsala domkyrka (1958), Drottning Kristinas stoft i Peterskyrkan (1965). Vi känner igen intresset för stora män krämpor och frånfällen behandlat redan i t ex Herman Schützercrantz i *Svenske Konungars olycksöden* (1775). Hjortsjö publicerade resultaten med undantag för den gamle patologen Folke Henschen undersökning av det falska Swedenborgskraniet. Han kunde t ex förklara Lasse i Gatans avbrutna kaparkarriär med hänvisning till att han led av skelett-tuberkulos. De komplicerade turerna med Birgittarelikerna vittnar bl a om kulturkrockar, vars effekter bara en samförstånds-person förmådde dämpa.

Vid undersökningarna av Erik XIV:s kvarlevor i Västerås domkyrka deltog ett dussin experter, plus landshövding och kyrkans representant. Redovisningen skedde i en paradpublikation, lika röd på omslaget som någonsin Johan III:s *Nova ordinantia*. Efter riksarkivarien Ingvar Anderssons njutbara genomgång av det litterära källäget följer diverse tekniska tabeller och diagram. Säregen är t ex jämförelserna mellan Gustav Vasa, Erik och Johan III och deras

antropologiska karaktärer. Sålunda bestäms skullkapaciteten till *euenkran*, *euen-aristenkran* och *aristen-euenkran*, längd-breddindex som *meso-dolichostenokran*, *dolichostenokran* och *mesokran*, längd-höjdindex som *dolichochoamaekran*, *dolichochoamaekran* och *dolichochoamaekran* osv med ett tjugotal karaktärer för respektive Erik, Gustav och Johan (s 201f). Alltmera förbryllad skakar läsaren på sin möjligen dolekefala knopp. Man hade hoppats på avgörande kemisk bevisning, genom rättexperiment ville man följa arsenikens verkningar på benvävnad men måste till sist acceptera att försöken inte gav några slutgiltiga bevis (s 280). Sammanvägningen av de olika aspekterna, inte minst Johans flera gånger yppade mordplaner, föranledde ändå Hjortsjö till slutsatsen att fynden ”som helhet” styrkte arsenikförgiftning. Alla lät sig inte övertygas, men de flesta fascinerades. Hjortsjö själv deltog i Jerker Roséns historieseminarium med ett provrör som innehöll Erik XIV:s naglar. Satt manne något av sturarnas blod kvar? Eller något arsenik? Medicinarna gjorde ett toddyspex om Erik - som alla lundensare vet är ju toddyden den dag då man blåser ärtor, av historieforskning blev ärtsoppa med punsch.

Kristinas gravöppning i Peterkyrkan i Rom, blev ett stort medalt nummer. Sällan har ett dagsverke, luciadagen 1965, lett till så flerfaldiga resultat, artiklar, bok, föredrag och TV-inslag. Den kunniga historiska bakgrunden står Hjortsjö för, om vad som sagts om drottningens yttre och hur hon själv uppfattade sig. Han citerar ur den dissektion som skedde redan 1689, vilken redan den tycks ge klar indikation på att det egentligen inte förelåg något onormalt, dvs vad Essen Möllers hävdade i sitt arbete *Drottning Christina* från 1937. Drottningen ges där diagnosen psykopati av schizoid, ev hysterisk typ kombinerad med intersexualitet.; tidigare hade f ö Fürst prövat diagnosen ”pseudohermafroditismus masculinus” (*Hygiea* 1908). Sven Stolpe, sextioalets stora Kristina-auktoritet, anslöt sig till Essen Möller och talar om Kristina som ”pseudohermafrodit”. Lugnt och metodiskt smular Hjortsjö sönder Essen-Möllers argument, han betygar visserligen sin aktning för kollegans

Studenter vid anatomiska institutionen, årtal och personer okänt. Foto lånat av Lena Hjortsjö.

etiska hållning men är i sak omutlig. Och han har ju verkligen undersökt drottningliket. Han konstaterar att kvarlevorna, då främst bäckenet, inte tydde på något annat än att Kristina var kvinna. Alla uttalanden om hennes födsel med segerhuva, hennes grova röst, hennes caresser av kvinnor kan han förklara på annat sätt. Och egentligen behöver hennes nej till äktenskap med Karl X Gustav inte några mer subtila förklaringar än en hänvisning till den tilltänkta gemålens porträtt.

Någon kanske tycker att frågan rör påvens skägg. Men i en omfattande studie har Eva Borgström granskat den ur genushistoriskt perspektiv och hon kan visa hur forskarna snarare avslöjat sitt eget kynne än Drottningens kön. De synpunkter som givits hör rimligen samman med att man inte kunnat tänka sig en kvinna med ett liv som Kristinas. Det måste alltså förklaras på annat sätt, att hon var något annat. Vad man undviker är också av intresse, att Kristina uppfostrades till att vara prins och formades därefter. Den enklaste förklaringen, som man skulle se det idag, är att Kristina var lesbisk. (Flera har påpekat att Greta Garbo som spelade drottningen i fil-

men från 1933 med tydlig självidentifiering.) Det utesluter givetvis inte andra förklaringar, att hon ville behålla den makt och frihet som hon annars skulle förlora. Framför allt fokuseras på språket. Begreppet hermafrodit var och är en metafor för olika egenheter - klädstil, handlingar, roller osv som inte syns inom den heterosexuella ramen. Det finns alltså långt mer att gräva fram än kistans män-niskofragment. Nyligen har också Kjell Lekeby understrukit drottningens naturveten-skapliga intressen. Hon kan ha trott på en sorts andlig alkemi, på möjligheten av en inre transformation till det beundrade och avundade manliga könet. Hon är alltså potentiellt transexuell (*Kung Kristina*, 2000). Gemensamt för Borgström och Lekeby är att de inte uppfattar könet som fixerat, utan att det är ett *upplevt* kön som man ofta talar om. Det är tveksamt vad Hjortsjö skulle ha tyckt om denna vändning men själv klarar han sig utmärkt genom Borgströms och Lekebys analys. Han faller inte i någon grav han själv har öppnat.

Erik XIV är ju en klassisk mordgåta. Hjortsjö är i enlighet med sin profession en problemlösare. Det hör till medicinen att finna dödsorsaker, att diagnosticera. Som historiker levde han därtill i weibullarnas Lund. Vid den här tiden - men inte nu - fanns fortfarande i te x svensk litteraturforskning en förkärlek för problem av typen vem som skrev Bröllopsbewärs ihugkommelse och vem som var Stagnelii Amanda. Inom vetenskapshistorien finns flera liknande lockande spörsmål, t ex tvisten om vem som var först med att upptäcka lymfkärlssystemet, Rudbeck eller Bartholin, eller vem som gjorde den avgörande inbrytningen vad gäller förståelsen av DNA. Just nobelprisen vässar intresset för historia av det här slaget. Historien blir till kriminalgåtor och forskaren en detektiv. Det finns en amerikansk sammanslutning som varje år försöker lösa ett berömt historiskt dödsfall och som med stort medialt genomslag löser Alexanders eller Mozarts eller Napoleons omdiskuterade dödsfall. I en sådan sammanslutning skulle Hjortsjö ha passat, noggrann och historiskt inläst som han alltid var.

Man hittar inga rasistiska förlöpningar i antropologen Hjortsjö

texter. Desto fler finns hos hans lärare Gaston Backman och Ivar Broman. Anatomiska institutionen i Lund kan sägas vara den närmaste motsvarigheten till Rasbiologiska institutet i Uppsala men belägg för samröre dem emellan saknas. Först hade visserligen varit hederspreses vid den nordiska konferensen för rasbiologi och antropologi i Uppsala 1925, men kontakten måste ha upphört ganska snart. Å andra sidan råder från Hjortsjös sida en ibland besvärande tystnad- inget sägs om vad som hänt i Tyskland, inga avståndstaganden görs till traditionens mörka skuggning. Hjortsjö vill visserligen att statistiken ska föra in den rasdiagnostiska analysen ”på mer säker mark” - men det kan inte uppfattas som en kritik (*Stoftet och människan* 1958, 33ff). Egentligen kommer han sällan nära dessa frågor. Som fysisk antropolog arbetar han inte med större enheterna ”folk” och ”ras” utan håller sig i stället på individens icke-generaliserande nivå.

Man kan alltså sakna en djupare etisk diskussion. När Gustav II Adolf dött opponerade sig rådet mot änkedrottningen Maria Eleonoras osunda bundenhet till hans kropp. Hon ”omakade” med liket. ”Omakar” antropologerna? Sigurd Agrell, slavisten, ska ha skrivit på baksidan av en självmördares gravsten ”Ditt huvud befinner sig på professor Fürsts institution”, en upplysning till möjlig nytta på domens dag. Hjortsjö frågar i slutorden till *Stoftet och människan* (1958) frågar Hjortsjö om inte undersökningar av det här slaget inte strider mot ”god sed” och stör den dödes grav. Han svarar både ja och nej: om den döda människan genom sina kvarlevor bidrar till bedömningen av ”svårtolkade historiska och arkeologiska förhållanden” så råder ingen skillnad till vad som förekommer i en obduktionssal eller vid en rättsmedicinsk förrättning. Men i andra fall där den vetenskapliga nyttan inte är fullt uppenbar bör man respektera devisen ”Requiescat in pace”. Argumenteringen är den samma då det gäller Erik XIV, man måste väga sanningssökandet mot kravet på pietet och ansvarskänsla (*Erik XIV*, 14). Han upprepar sig i fråga om Kristina men tillägger att undersökningarna förstör andra värden, som textilier: ”den sannolikt yt-

terligt sköra likklädseln, hur försiktigt man än opererade” (*Drottning Christina*,30).

Är allt detta intressant? Ja, naturligtvis eftersom dessa undersökningar i bästa fall kan besvara frågor vi ställer oss. Men också i sig själva eftersom de visar vad som engagerat forskningen och vad som uppfattats som historiskt viktig den gången. Man kan tänka sig att någon kommande idéhistoriker analyserar varför ben, skal-lar, skelett har en sådan dragningskraft i vår syn på vårt förhållande till kroppen och hur våra attityder förändras. På Hjortsjös tid fanns fortfarande kopp-lingen till kyrkans hantering av våra kroppar, kraniet ingick i vanitassymboliken och stod som emblem för läkaren. Folke Henschens lilla skrift *Kraniets kulturhistoria* (1965) med sin inriktning på kuriosa vore otänkbar idag. Men fram mot 1980 förändras attityden. När två lundasociologer uppmärksammade Anatomiska institutionens skallsamlingar utbröt en medial hysteri. Associationerna till rasideer och till folkmord har sedan dess följt ämnet.

Även i den akademiska och museala världen har imänniskoben en ideologisk dimension. Inget utställningsobjekt ger en så stark effekt som en döds-kalle. Några svenskar lever genom sina lik. ”Hallonflickan” i monter på Historiska museet skapar en känsla av evig sommar. Den genomborrade bockstensmannen, bevarad i sin mosses vätskebad, talar om en mörk och mordisk medeltid. Det har gått troll i frågan om Karl XII:s död, där å ena sidan har stått kulknappens förvaltare i Varberg landsarkivarien Albert Sandklef, å den andra skeptiker. I dagarna har man funnit DNA på kulknappen, nu stundar sanningens ögonblick med stor betydelse för Varbergs museum och halländsk turistnäring. (Just detta lik tycks Hjortsjö av någon anledning inte ha intresserat sig för.) Ismannen som funnits på gränsen mellan nuvarande Österrike och Italien är ett intressant aktuellt exempel på detta intresse och hur nationerna slåss om att nationalisera den gamle olycksgubben.

*

Även människans mjukdelar intresserade Hjortsjö. Ett arbete med den säreget dåliga svenska titeln *Människans ansikte och mimiska språket* (1969). Han uppfattar sig med viss rätt som en pionjär på fältet (men han glömmer Darwins *The Expression of the Emotions in Man and animals*, 1872, med fotoillustrationer av den svenske fotografen Oscar Rejlander). Han anknyter till Kretschmer, Kraepelin, Sheldon, Lindegård, särskilt till Sjöbrings konstitutionsradikaler innan han systematiserar de mimiska uttrycken i åtta grupper. Syftet är att klargöra de skilda muskelaffekterna, ”de mimiska bokstäverna”, som ingår i de skilda ansiktsuttrycken ”de mimiska orden”. Vi talar alltså ljudlöst. Det är inte lätt att bedöma nyttan av detta men den kanske finns. Neurologer sägs i dessa dagar med hjälp av Hjortsjö studera sambandet mellan ansiktsuttryck och hjärnfunktion. Man slås annars av att hans system saknar historisk-evolutionär dimension, att han varken uppmärksammar inlärningsaspekter eller genusperspektiv - den genomgående figuren är den grimaserande gubben Viktor.

Man kan här och i andra arbeten finna en dragning åt detaljen, åt katalogen och en faiblesse för inventering, klassificering, enkla översikter som hänger samman med ett starkt pedagogiskt intresse. Han vänder sig till medicine och odontologie studerande men även läkare och psykiatriker, plastikkirurger, antropologer, psykologer, dövstumlärare, porträttmålare, tecknare, skådespelare, sminkörer. Sådan tvärvetenskap blev allt mer självklar för Hjortsjö, som ville att alla skulle trivas. En annan sak är om därmed skapas lärjungar. Hjortsjö var knappast någon skolbildare, mer traditionalist än nydanare. Men han var uppskattad. 1959 hedrades han med inval i Vitterhetsakademien, det sägs som den förste naturvetaren att upp-tas i detta sällskap efter Berzelius. Som kulturanatom är han trots allt ganska ensam.

Ibland står Hjortsjö som en Hamlet med Yoricks skalle i handen. Det berättas att den grimaserande Viktor egentligen är Hjortsjö som suttit framför spegeln och följt minspelet i sitt ganska runda ansikte. Dissekerade Hjortsjö historien eller sig själv? Hjortsjö dog

för tidigt, i en leversjukdom, möjligen åldersdiabetes, som han i tid inte lät komma under vård. Dissektionen gav inget klar dödsorsak. Beroende på om han, som undersökt så mycken mänsklig förgängelse, lät kremera sig eller ej så kanske hans sentida kolleger kan komma att avslöja den rätta orsaken. Hans stoft vilar på kyrkogården i Värö, i halländsk mylla, tills vidare i ro.

Källor och Litteratur

Jag som inte fick träffa Hjortsjö har i stället haft favören att samtala med hans gamla bekanta, med Bertil Sonesson, Sven Sandström, Bengt Källén, Håkan Westling, Nils Uddenberg, John-Gunnar Forsberg, Bengt Lindskog och Erik Cinthio. Tack till samtliga, även till Lena Hjortsjö som lånat ut fotografier! Jag har utnyttjat nekrologer av Stig Radner i *Fysiografiska sällskapets Årsbok* 1978, av NG Gejvall i *Vetenskapsamfundets Årsbok* 1979 och *Kungl Vitterhetsamfundets Årsbok* s å, och i *Sydsvenska medicinhistoriska föreningens Årsbok* 1978. För Hjortsjös bibliografi se *Lunds Universitets Matrikel* 1967/68. Jag har vidare läst Bertil Sonesson manus till en kommande bok om medicinska fakulteten. Elis Essen-Möller ger en rad person-historiska aspekter på generationen före Hjortsjö i *Bidrag till Lunds Universitets medicinska fakultets historia* (1947). Solid bakgrundsinformation ger även Carl Gustaf Ahlström, *Patologisk anatomi i Lund 1668-1962* (1983). Läsaren rekommenderas Folke Henschen, *Min långa väg till Salamanca* (1957) och NG Gejvall, *In på bara benen. En skelettforskares minnen* (1991), vidare Eva Borgström, "Drottning Kristina och hermafroditens tankefigur" i *Varför grävde man upp drottning Kristina? Kvinnobilder i olika tider och kulturer* Red Eva Löfquist (Göteborg 1997) och Kjell Lekeby, *Kung Kristina* (2000). Hjortsjös arkiv i LUB har i någon mån använts. Här finns föredrag, tal vid officiella sammanhang, men föga kring hans undervisning eller personliga förhållanden.

Elektroner och rekryter

Anatomi i Lund ca 1950

Gustav Holmberg

I en uppsats publicerad 1988 pläderade Peter L. Galison för att man borde se på vetenskapernas historia som mer komplex än vad som vanligtvis varit fallet. Från Wienkretsens positivistiska modell, med observationer som det primära, hade vetenskapshistorikerna under 1970-talet nått fram till en position som influerats av Thomas Kuhn, Paul Feyerabend, Imre Lakatos, N.R. Hanson, Mary Hesse och andra: observationer är alltid teoriladdade, teoriskiften är det primära i den vetenskapliga verksamheten, teorierna är centrala för vetenskapen. Denna bild är för enkel, menade Galison. Teoretikerna regerar inte oinskränkt i naturvetenskapen. Teoribildningen i ett rådande vetenskapligt paradigm styr inte alla forskares sätt att arbeta. Det finns ett drag av självständighet i vetenskapens lokala praktiker, en disciplin är inte monolitisk utan innehåller vad Galison kallat vetenskapliga subkulturer; ett vetenskapligt ämne är inte en homogen kultur.

Teoretiker och experimentalister, eller fraktioner inom dessa kollektiv, har en relativt hög grad av självständighet. Detta bidrar till vetenskapens stadga, dess livskraft, till en vetenskaps överlevnadsförmåga; en mångfald grupperingar – delvis självständiga, delvis överlappande – är stabilare än en monokultur, menar Galison. I sin bok *Image and Logic: A Material Culture of Microphysics* applicerar Galison denna historiografiska ansats på nittonhundralets fysik. Baserat på ett enormt empiriskt material vill han studera den del av den empiriska fysiken som arbetar med partiklar, se hur den skiljer sig från den teoretiska fysiken, samt hur det inom den experimentella fysiken förekommer en uppdelning i olika teknovetenskapliga

grupperingar. Galison visar med ett omfattande material vilken rik värld den experimentella fysiken utgör, hur den formats av en mångfald faktorer och hur den knappast kan beskrivas som en grupp fysiker som utfört en ganska passiv 'testning' av de hypoteser som teoretikerna genererat.

Boktitelns 'bild' respektive 'logik' anspelar på två traditioner som han spårat i den experimentella partikelfysiken. Den första syftar till att avbilda världen, att producera bilder av sådan klarhet att en enda bild kan fungera som bevis för en ny partikel eller reaktion. Här lever fysikerna i en experimentell kultur där bilden är central: kan man avbilda en elementarpartikel finns den. Metoder för avbildandet av elementarpartiklar, sätt att se, har därför utvecklats i denna tradition: dimkammaren, nukleära fotoemulsioner, bubbelkammaren har utvecklats och blivit centrala vetenskapliga maskiner. Den andra traditionen, boktitelns 'logik', har istället haft ett fysikideal som handlar om att mäta förekomsten av partiklar med en apparatur som räknar förekomsten av partiklar – som Geigerräknaren – ett vetenskapligt ideal där registreringen av antalet partiklar, mätningar av en statistisk natur, har varit normen, medan den andra subkulturen i modern experimentell partikelfysik, bildtraditionen, istället inriktat sig på unika bilder (*golden events*), snapshots av sällsynta partiklar som fångats djupt inne i fysikernas kvadratkilometerstora acceleratorkomplex. De bägge traditionerna i den experimentella partikelfysiken har haft något av ett eget liv, de har varit relativt avskilda från den teoretiska fysiken och från varandra, de har varit seglivade vetenskapliga kulturer.

Galison hämtar flera av sina metaforer från antropologin och likt andra forskare inom den historisk-antropologiska schatteringen av vetenskapshistoria är det knappast den klassiska intellektuella historiens internalistiska fokus på några få centrala texter som står i centrum. *Image and Logic* innehåller ett myller av fysiker, ingenjörer, kvinnliga databehandlare samt militära teknologier, datorer, partiklar som ritar spår i dim- och bubbelkammare och nukleära fotografiska emulsioner – en naturvetenskapens materiella kultur.

Den uppbrutna naturen till trots är inte vetenskapen i Galisons bild helt uppstyckad. Företrädare för vetenskapliga subkulturer kan mötas i utbyteszoner för att där lokalt koordinera praktiker för att, med Galisons språkbruk, bygga upp vetenskapliga kreol- eller pidginspråk. Sådana utbyteszoner kan till exempel bildas kring en vetenskaplig praktik, ett visst sätt att insamla eller bearbeta data, som intresserar företrädare för skilda traditioner. I det följande skall jag försöka använda några av Galisons perspektiv och begrepp för att försöka ringa in verksamheter inom lundensisk anatomi under 1900-talet.

Två ämnestraditioner

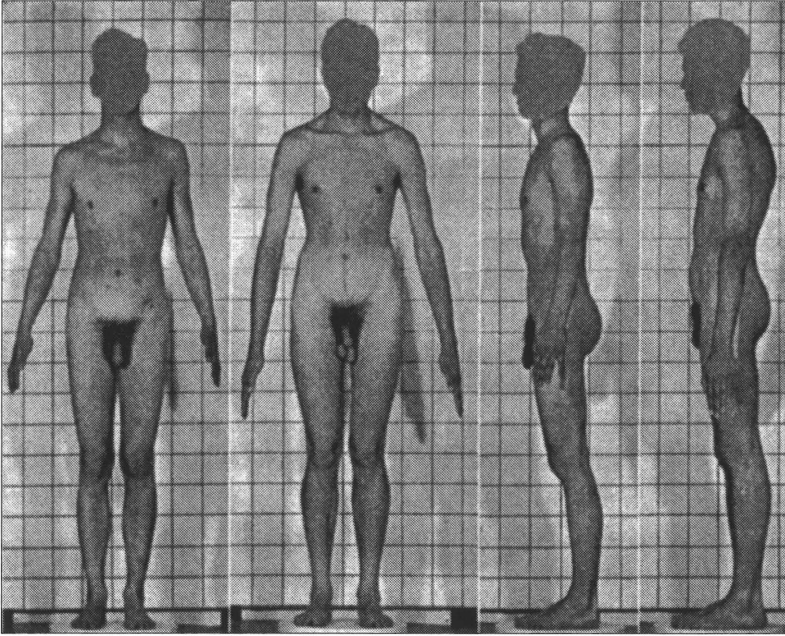
I den stadga som gällde för medicine kandidatexamen från 1874 omnämns ”anatomi, omfattande den normala anatomien och histologien” (Weibull, *Lunds universitets historia*, s 389). Anatomiämnet ansågs alltså bestå av mikroskopisk anatomi eller histologi och makroskopisk anatomi, som behandlar de för blotta ögat synliga strukturerna. Själva observationsmetoden utgjorde basen för uppdelningen av anatomiämnet. I det följande skall dessa bägge delar av anatomiämnet närmare studeras, framför allt kring mitten av 1900-talet; deras respektive observationsmetoder, samhälleliga och kulturella kontakter, samarbetspartners inom akademi mm skall diskuteras. De anatomiska subkulturerna använde olika typer av data, de samlade in och tolkade delvis annorlunda empiriska material, de utvecklade helt annorlunda vetenskapliga tekniker för att skapa vetenskaplig kunskap. Det ”yttre laboratorium” som omsluter den laborativa verksamheten såg annorlunda ut för de bägge vetenskapliga kulturerna.

Begreppet histologi myntades 1819. Den mikroskopiska traditionen, histologin, härrör från utvecklingar inom framför allt tysk medicin under 1800-talet. Mikroskopet istället för stetoskopet, kvantifierade data istället för intuition, vetenskap istället för läkekonst - ungefär så kan man sammanfatta de ideal som låg bakom en

rörelse som ville göra medicinen till en mer vetenskaplig aktivitet. Laboratoriet blev den centrala platsen i dessa medicinarens verksamhet, inte kliniken. Vetenskapligheten hängde ofta samman med det kvantifierbara, med det tekniska, med det isolerade, med det analyserande. Man ville se detaljer, skärma av, snäva in, inte se hela människan utan en liten del av henne. Man ville knappast fråga patienten hur hon mådde genom samtal vid sjukhussängen, man ville snarare plocka in bitar av henne under mikroskopet, fint uppskurna för vetenskaplig analys av de elektriska reaktionerna när en muskel kontraherar.

I Lund tycks anatomiämnet under 1800-talets andra hälft ha varit relativt sammanhängande. Lund hade mot slutet av 1860-talet två anställda inom anatomiämnet, en professor, en adjunkt. I samband med en omorganisation avskaffades adjunkturerna i flera ämnen 1877 och ersattes med extra ordinarie professorer. Här gör tjänstebenämningen histologi entré: den extra ordinarie professuren benämndes anatomi och histologi. Under 1880-talet undervisade bägge professorerna omväxlande i makroskopisk anatomi respektive histologi. I examensstadgan 1892 fastslogs att anatomi och histologi skulle tas upp var för sig som två självständiga examensämnen – embryologi ingick i både histologi och makroskopisk anatomi – men fortfarande undervisade bägge professorerna i både anatomi och histologi. Under 00-talet fortskred ämnesuppdelningen ytterligare: 1909 företrädde anatomiämnet av två sinsemellan helt jämställda professorer, Carl Magnus Fürst undervisade i histologi medan Ivar Broman undervisade i makroskopisk anatomi.

Anatomin fick nya lokaler när man 1897 flyttade till Biskopsgatan 7. På de förslag för institutionens planering som Salomon Sörensen upprättade är de olika delarna av anatomiämnet uppdelade i byggnaden. De makroanatomiska dissektionerna bedrevs i bottenvåningen. Dissektionsmaterialet forslades upp från källaren, där de förvarades, i en likhiss. På den övre våningen huserade det histologiska laboratoriet. Det skulle kunna beskrivas symboliskt.

En medicinsk bildvärld: hela människan. Ur Lindegård, Morsing, Nyman, Male Sex Characters.

Den del av anatomin som sysslade med kroppens större struktur, en verksamhet med blod, hinnor, muskelsjok och tunga lik som skulle baxas upp och ner ur formalinbadkar, fick hålla till i källaren och i markplanet. Den del som däremot höll på med den enligt tidens vetenskapsideal modernare histologiska forskningen fick lokaler högre upp. Samtidigt måste man förstås se den praktiska, funktionella, aspekten av anatomiämnets spatiala organisation; det är inte nödvändigtvis så att en färd från källarens likrum via bottenplanets makroanatomiska verksamhet till övervåningen med dess optiska precisionsinstrument och mer analytiska verksamhet innebär en färd i vetenskaplig hierarki, det är inte säkert att vi ur denna rumslösning kan sluta oss till att histologin var finare än makroanatomin och därmed fick rum överst i huset. Ett funktionellt argument finns också: så bör det vara enklare att ha dissektionssalar

och hela den ganska massiva apparatur som krävs kring dessa – dussintals lik som varje år skall fram till bordet, stora mängder balsamerande vätska, utrymmen som måste spolras och rengöras från blod- och köttrester, kroppsresterna som efter de anatomiska dissektionerna skall fraktas bort efter det att studenterna lämnat lokalen – på nedervåningen. Det är lättare att förflytta histologiska preparat och mikroskop till övervåningen än den makroanatomiska verksamhetens materiella tunga apparatur.

Lokalmässigt bestod enheten till 1934, då embryologin blev det första anatomiämnet att flytta ur boet. Den makroskopiske anatomen Ivar Broman hade specialiserat sig på embryologi. En donation från Hjalmar Tornblad 1931 lade grunden för ett särskilt institut för jämförande embryologi. Kvar i det stora huset blev då den övriga delen av makroskopisk anatomi samt histologi. Histologerna flyttade 1951 till det närbelägna huset på Biskopsgatan 5, där fysiologi tidigare hållit till. Den medicinska verksamheten vid Lunds universitet expanderade, en differentieringsprocess försiggick inom medicinen; det som tidigare samsats inom ett enskilt ämne, fick nu egna byggnader, egna institutioner, egna tjänster. Anatomiämnet delades upp i enlighet med de frakturer som tidigare existerat inom anatomins praktik.

Kemi- och fysikbaserade teknologier inom 1900-talets biomedicin

Den histologiska avdelningens föreståndare, Gösta Glimstedt, kunde – trots en klagan över att den optiska och tekniska utrustningen på institutionen i övrigt var föråldrad och försliten – i årsberättelsen för det akademiska året 1946-47 rapportera om att ett elektronmikroskop införskaffats. Därmed hade ytterligare ett steg tagits i en tradition som histologerna själva ville dra tillbaka till uppfinningen av mikroskopet. Mikroskopet och mikroskoperingsteknikerna utgjorde en viktig förutsättning för den histologiska verksamhet, den var en så pass viktig del av histologernas verksamhet att själva

mikroskopierandet kan sägas ha varit en central del i vad det innebär att vara histolog. Läroböcker i histologi för universitetsstudier visar vilken betydelse man fäste vid mikroskopet och mikroskopierandet; det var mikroskopet som utgjorde den definierande praktiken inom området histologi. Elektronmikroskopet såg många histologer som nästa steg i histologins historia, som ämnets framtid.

Elektronmikroskopet och över huvud taget studiet av det man kallade ultrastrukturer, riktigt små anatomiska företeelser, förenade histologerna med andra ämnesområden. Glimstedt undersökte exempelvis nerver tillsammans med neurologer, han var aktiv i den skandinaviska föreningen för elektronmikroskopi. Han beskrev i mitten av århundradet ämnet som öppet mot andra medicinska och naturvetenskapliga områden; histologin samarbetade med ämnen som fysiologi men även kemi och fysik. Histologernas arbetsätt sågs som intimt sammankopplat med olika sätt att avbilda celler och andra småskaliga strukturer i djur och människan, de hade mer gemensamt med företrädare för andra vetenskaper än makroanatomien. Kring tekniker som elektronmikroskop och frågeställningar som rörde exempelvis cellen uppstod utbyteszoner där histologerna lokalt kunde koordinera sin praktik med företrädare för andra vetenskaper.

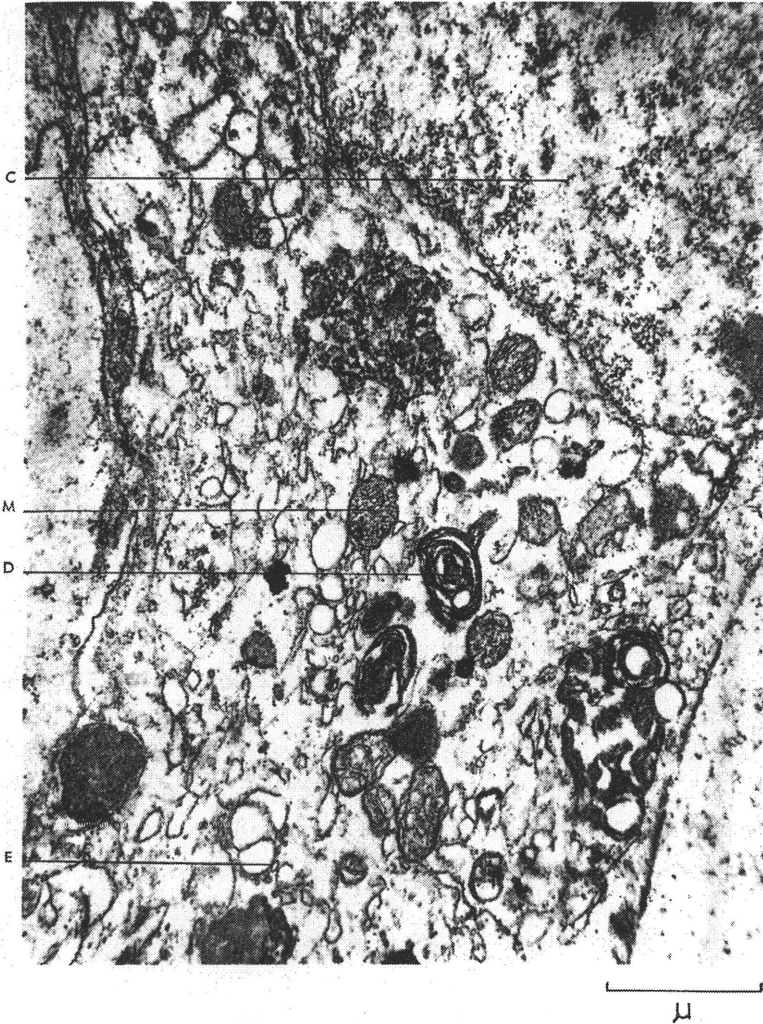
Praktiken bakom den elektronmikroskopiska verksamheten var inte helt trivial. En mängd olika sätt att ordna preparaten innan de kunde studeras med elektronmikroskopet förekom. Preparaten behandlades i olika lösningar, monterades i substrat och snittades upp i mycket tunna skivor innan undersökningen tog vid. Prepareringsteknikerna var en viktig kringteknik som tillsammans med själva elektronmikroskopet ingick i den tekniska konfiguration som användes vid undersökningarna. Fritiof Sjöstrand utvecklade till exempel en omtalad och använd metod för att skapa mycket tunna snitt; detta var nödvändigt för att man skulle kunna nå den höga upplösningsförmåga som elektronmikroskopet hade.

Runt elektronmikroskoperna formerades grupper av forskare som

var intresserade av tekniken. Elektronmikroskopisterna arbetade med att förstå hur studieobjektet förändrades under prepareringen och själva mikroskoperingen (där preparatet placeras i vakuum) för att uppskatta i vilken utsträckning elektronmikroskoperingen verkligen yttrade sig om förhållanden i den levande kroppen. En mängd arbetsmetoder utvecklades för att behandla objekten innan de kunde studeras i elektronmikroskopet, en verksamhet som var förhållandevis likartad oavsett om studieobjektet härrörde från den mänskliga kroppen, från djur eller från växter. Denna teknik, detta sätt att arbeta fram och tolka bilder av celler, kan sägas ha varit definierande för delar av den biomedicinska forskningen, knuten till själva identiteten av vad det innebar att vara forskare. Om man delade denna identitet men i övrigt tillhörde skilda discipliner fanns det möjligheter att ingå lokala överenskommelser i en utbyteszon, att samlas kring den vetenskapliga teknik som elektronmikroskoperingen utgjorde. Det var i denna zon många histologer arbetade vid mitten av århundradet. De orienterade sig mot en vetenskaplig teknik som hade litet eller intet att göra med traditionell makroanatomi, däremot överlappade deras vetenskapliga arbetssätt med intressen inom ämnen som zoologi, patologi mm.

Sommaren 1960 hölls en cellforskningskonferens i Lund, arrangerad av institutionerna för zoofysiologi, växtfysiologi, genetik och histologi. Cirka 200 cellforskare från fyra nordiska länder kom till konferensen, som innebar en samlande punkt kring de som arbetade inom cellforskning. Under konferens instiftades en nordisk förening för cellforskning (med Glimstedt som interimistisk ordförande – han kvarstod sedan som ordförande till 1967). Konferensen antyder den akademiska kontext som histologerna i Lund vistas i åren omkring 1960. De undersökningar som presenterades på konferensen baserades ofta på elektronmikroskop. Cellforskning och de fysik- och keminära tekniker som används där – elektronmikroskopering, elektrofores – fungerar som en utbyteszon där företrädare för ganska skilda vetenskapliga discipliner möts.

Till konferensen kom företrädare för biologiska ämnen som

En annan medicins bildvärld: delar av en cell avbildad med elektronmikroskop. Cellkärnan vid C, mitokondrie vid M. Ur Berg och Lindegård, Electron Microscopical Investigation, plansch 11.

zoofysiologi, botanik, genetik; medicinska ämnen som patologi, bakteriologi, cancerforskning, medicinsk genetik (dock få anatomer!), klinisk verksamhet; institut i gränstrakterna mellan akademi och stat/näringsliv/samhälle som rättsmedicin, växtförädling, FOA; näringsliv i form av Astra och Findus. Under konferensen anordnades demonstrationer av verksamheten vid institutionerna för zoofysiologi, bakteriologi, biokemi, embryologi, genetik, histologi, fysik, växtfysiologi, medicinsk kemi, patologi och laboratoriet för hematologi. Konferensens finansiering kom från Svenska cancerföreningen, MFR och NFR samt från Preislers Optiska Institut AB och Zeiss Svenska AB, vilket ytterligare indikerar innehållet i den utbyteszon där histologerna var verksamma.

En bakgrund till denna utbyteszon kan sökas i ett policybeslut som fattades långt dessförinnan och långt därifrån. Den 11 april 1933 presenterade Rockefellerstiftelsens Warren Weaver ett program för att modernisera de biomedicinska vetenskaperna. De var verkligen i behov av modernisering: vetenskaperna hade gjort stora framsteg i sin förståelse av den döda materien men när det gällde studiet och kontrollen över livet hade det inte gått lika fort. Weaver menade att moderniseringen borde ske genom att metoder och instrument skulle introduceras till biomedicinen från fysiken. Han pekade på ett antal områden som behövde studeras närmare: sexualitetens fysiologi och psykobiologi, vitaminforskning, hormonrubbingar, genetik så att man skulle kunna skapa en mer framträdande människa.

Vid sidan av de högprofilerade folkhälsoprojekt som Rockefellerstiftelsen bedrev stödde Weaver och stiftelsen utvecklingen av kemi- och fysiknära tekniker genom stora anslag till noggrant utvalda biologer som arbetade med biologiska problemställningar utifrån teknologier som elektrofores, ultracentrifugering, spektroskopi, röntgenkristallografi och elektronmikroskopi. I korthet kan man säga att här finns en bakgrund till det vetenskapliga landskap som lundahistologerna rörde sig i under perioden 1940- till 1960-talen. Den molekylärt orienterade mikrobiologi som blev resultatet

av detta forskningspolitiska program gjorde fler tekniker tillgängliga för biomedicinen, tekniker som hade sin hemvist framför allt inom fysik och kemi. (I Sverige förekom tidigt en verksamhet inom detta biomedicinska fält med namn som Arne Tiselius, The Svedberg mfl.)

Makroanatomi i Lund – exemplet Lindegård

När histologerna riktade in sig på att skaffa sig allt bättre optiska hjälpmedel för att bättre kunna avbilda människokroppen i allt finare detaljer, arbetade makroanatomerna på något annorlunda vis. Makroanatomerna orienterade sig istället åt andra håll, de byggde upp andra utbyteszoner. Lundensisk makroanatomi från sent 1800-tal och framåt räknar flera framträdande namn. Carl Magnus Fürst blev känd som kulturanatom, han ville med sina studier av berömda människors jordiska kvarlevor placera in sin vetenskap i den allmänna kulturen, långt utanför anatomins väggar. Han studerade den heliga Birgitta och Karl XII, men han var även verksam inom den antropologiska tradition som i hög utsträckning arbetar med analyser av stora individmassor. Tillsammans med Gustaf Retzius publicerade han en undersökning av kroppsbyggnad och andra faktorer hos över 45 000 värnpliktiga.

Traditionen levde vidare med bland andra Carl-Herman Hjortsjö, som även han gjorde sig ett namn som kulturanatom. Hjortsjö hade disputerad för doktorsgraden på en avhandling om "De epiteliala lunganlagens tidiga morfogenes hos *Felis catus* L." men det var inte som kattforskare han gjorde sina viktigaste insatser i den lundensiska anatomihistorien. Han undersökte Erik XIV:s kvarlevor, Lars Gathenhielms likaså, han bidrog med studier av arkeologiskt material; lundaanatomerna har haft täta band med arkeologerna.

Bengt Lindegård exemplifierar att lundensisk makroanatomi inte enbart innebar spektakulära undersökningar av historiskt material. Lindegårds undersökningar saknade i och för sig inte spekta-

kulära inslag. Här skall Lindegårds studier av storleken på manlighetens främsta attribut på helnakna rekryter på Revingehed, hans försök att närmare fastställa korrelationer mellan personlighetstyper och kroppsliga företräden, hans önskan att vetenskapligt nagla fast fetman i det svenska samhället samt hans samhällsmedicinskt motiverade försök att utarbeta metoder för uppmätning av kroppskonstitution bara skisseras. Han är, som så ofta förr i svensk idé- och vetenskapshistoria, en gestalt som väntar på sin historiker.

Lindegård var ute efter att beskriva människan, att se hur diverse kroppsliga och själsliga faktorer samvarierade. Härvidlag anknöt han till en tradition som kan förknippas med exempelvis Ernst Kretschmer, vars idéer om förhållandet mellan kroppskonstitutionen och den mänskliga karaktären rönt stort intresse i Sverige. Kretschmers *Kroppbyggnaden och karaktären* kom i fyra upplagor på svenska. Han sökte efter länkar mellan det själsliga och det kroppsliga. "Kretschmer har ovedersägligen visat att det finns ett samband mellan vissa morfologiska drag och vissa psykologiska typer och har på ett förträffligt sätt skildrat dessa. Sedan man fastställt en morfologisk grundtyp kan man sålunda med en viss grad av sannolikhet sluta till en mentalitet som enligt erfarenheten har frändskap till den föreliggande kroppsliga typen" – citatet är hämtat från Olof Kinbergs förord till fjärde upplagan av *Kroppbyggnaden och karaktären*, publicerad 1947 (sid. 6f). Psykiatern Kinberg, chef för den rättspsykiatriska kliniken vid centralfängelset på Långholmen i Stockholm, hävdade att åtskilliga av fysiognomikens gamla rön skulle visa sig vara riktiga samt att Lombrosos kriminalantropologi skulle göra comeback med stöd i modern forskning som länkade samman endokrinologin och karaktärsforskningen. Kretschmer delade in mänskligheten i tre huvudkategorier: den leptosoma (asteniska), atletiska och pykniska typen. Lindegård anknöt till Kretschmer relativt ofta i sina publikationer, och byggde även sina studier på lundapsykiatern Henrik Sjöbrings system för klassifikation av personligheten.

Lindegård refererade i sina verk ofta resultat från det psykia-

triska området, han samarbetade med flera psykiater och han var även en tid institutionellt verksam vid psykiatriska kliniken vid Lunds universitet (senare blev hans institutionella hemvist socialmedicin vid Göteborgs universitet). I en serie studier där han bland annat samarbetade med psykiatern G. Eberhard Nyman och endokrinologerna Genell och Jensen utgjorde studiematerialet en grupp värnpliktiga vid Revingehed – därmed fullföljande en tradition som använde de lättillgängliga och disciplinerade människomassorna inom militären som anatomiskt och antropologiskt källmaterial. Från sommaren 1954 till februari 1955 undersöktes dessa 320 män på en rad vis. I inledningen till studierna ger Lindegård en kort förklaring till varför man skulle vilja göra en sådan undersökning, vilken nyttan med en sådan analys kan vara. Han menade att vissa arbetsuppgifter kan lösas utan större ansträngning av en person, medan samma uppgift kräver en så kraftig arbetsinsats att personen blir utarbetad och därmed inte kan klara av arbetet på längre sikt. Målet med forskningen är att fastställa kriterier som gör det möjligt att definiera de krav som krävs för att klara ett givet yrke, kunskaper som skulle komma väl till pass vid anställning av personal för olika typer av tjänster.

I flera av sina arbeten återkommer Lindegård till de personlighetstyper som utvecklats av Sjöbring, så även i studierna av rekryter. Han hävdade bland annat att det fanns en överensstämmelse mellan flera själsliga och kroppsliga egenskaper. Stabilitet – den psykologiska dimension som har att göra med emotionell värme och expressivt sätt kontra en känslökall och sofistikerad personlighet – är korrelerad, menar Lindegård, med muskel- och fettbyggnad. Ett övergripande resultat av undersökningen pekade mot möjligheten att det med en enstaka intervju utförd under kort tid var möjligt att mäta grundläggande personlighetsegenskaper.

I en av studierna undersöktes könsrelaterade egenskaper hos de 320 rekryterna. Storleken på penis och kroppsbehåringen inhämtades ”antroposkopiskt” (dvs de skattades på skalor efter att anatomen tittat på studieobjektet snarare än mättes med mätinstru-

ment). Ett resultat var att extremt välförsedda personer var ovanliga, de allra flesta rekryter hamnade i grupp tre på en skala 1-5; det fanns en viss samvariation av detta mått med kroppslängd och muskularitet. Mängden kroppsfett varierade tillsammans med mängden kroppsbe håring. Däremot fann Lindegård och hans kollegor inga korrelationer mellan mannens kroppsliga attribut och endokrinologiska eller psykologiska egenskaper.

I en senare undersökning baserad på skånska män i åldern 20-30 år fann Lindegård ytterligare belägg för korrelationer mellan personlighetsegenskaper och egenskaper som talhastighet, bålbe håring, blodtryck. Lindegård rörde sig sedan via studier av fetma och trafiksäkerhet bort från makroanatomien mot en mer socialmedicinsk forskning.

*

Ett slags antireduktionism tycks ha varit om inte helt framstående så inte heller helt utdöd i delar av svensk medicin under 1950-talet. Den fanns kvar parallellt med att histologer, fysiologer, patologer och andra trängde allt djupare in i människokroppens minsta detaljer genom elektronmikroskopiska, histokemiska mm undersökningar. Sett i ljuset av en vetenskaplighet inom medicinen som förknippas med reduktionism, mikroskopering, mikrobiologi, biokemi, immunologi, bakteriologi, cellforskning mm som spelar en allt mer central roll i medicinsk forskning från ungefär mitten av 1800-talet och framåt är det kanske märkligt att den mer holistiska forskningen levde vidare.

För tysk medicins räkning har Michael Hau velat koppla detta medicinska perspektiv till de estetiska ideal som rådde i det bildade borgerskap till vilken de tyska läkarnas hörde. Hau diskuterar tysk medicin omkring sekelskiftet 1900 i termer av en holistisk medicinsk blick. En holistisk, intuitiv metod levde därmed vidare i tysk medicin. Dessa medicinare såg sin verksamhet som en konst snarare än en vetenskap; flera var kritiskt inställda till upptäckter inom

mer laborativ medicin. Vägen till hälsa handlar om mer än en reduktionistisk analys av mikrober, toxiner och molekyler. Det var, enligt Hau, en humanistisk medicin som handlade om skönhetsideal, proportioner och estetik lika väl som om vetenskaplig och laborativt baserade medicinska insatser. Denna syntetiska blick i den tyska medicinen levde vidare under Weimarrepubliken och spelade sedan en roll för förekomsten av en konstitutionell medicin som den som lades fram av läkare som Ernst Kretschmer och Paul Mathes. Kretschmer tog inte avstånd från analys, från mätningar, från det vetenskapliga i en kvantitativ tradition, men förespråkade en empiriskt kontrollerad intuitiv metodik. Kretschmer ville under Weimarperioden bygga upp en syntes av det empiriska och det intuitiva, det måste finnas en intuitiv förståelse som sedan kunde bekräftas med mätningar, menade han.

Kan en sådan allmänskulturell kontextuell förklaring även användas för att förklara en svensk holistisk medicin under efterkrigstiden? Det är möjligt. Området förtjänar helt klart ytterligare studier och det finns fortfarande ganska lite skrivet om den här perioden i svensk medicinhistoria. Möjligtvis kan även svensk makroanatomi under 1950-talet kopplas till ett estetiskt ideal (fast kanske med andra källor för det kroppsliga stilidealet än de tyska läkarnas; snarare då i form av Arne Tammer och andra A-människor, mer Idlaflickorna än Venus från Milo). En tysk läkarkår som i nittonhundratalets början tillhör *Bildningsbürgertum* och därmed har vissa estetiska ideal som sedan skiner igenom in i det vetenskapliga ideal utgör en allmänskulturell kontextuell förklaring som säkert har mycket fog för sig. Men det är inte säkert att motsvarande estetiska ideal fungerar som uteslutande kontext när det gäller Lindegård och svensk efterkrigsmedicin. Det kan vara instruktivt att laborera med andra kontexter än den allmänskulturella.

Det finns trögheter i den vetenskapliga utvecklingen. Ett ämne som anatomi har ju en ämnestradition som handlar om normer för vetenskapliga arbetens bedömning, ett arbetssätt. När den nya laborativa medicinen kom under 1800-talet knoppades en del av

anatomin av i form av histologin. Alla anatomer blev inte histologer, några fortsatte i den makroanatomiska traditionen. Men hur göra denna tradition intressant, hur stärka den? En möjlig strategi företäcktes av det intresse för det historiska, antropologiska och allmänkulturella som Hjortsjö visade upp. En annan möjlig strategi står att finna i den svenska läkarkårens och medicinska vetenskapens mobilisering i det andra världskriget. Kriget skulle kunna sägas utgöra en kontext som uppträdde i relation med de mer inomvetenskapliga faktorerna, som skapade resurser som kan sägas ingå i ett ”yttre laboratorium” som spelar roll för hur anatomerna bedriver sin verksamhet. Medicinens omstrukturering till följd av det andra världskriget är ett ämne som förtjänar ytterligare uppmärksamhet i svensk medicinhistoria, militären och den roll militären spelade under det andra världskriget och det kalla kriget utgör en viktig kontext för att förstå den svenska medicinens nittonhundratal. Man kan anta att denna kontext betydde något högst väsentligt för hur medicinsk forskning utvecklades.

Det andra världskriget och det kalla kriget kan analyseras i medicinhistorisk belysning, parallellt till hur fysikens nittonhundratal skrivits. Där har vetenskapshistoriker funnit ett stort antal påverkansformer; kriget påverkade fysiken på en mängd sätt, militären erbjöd tidigare oanade resurser för fysikforskning, det fanns även en spillovereffekt, där resultat, arbetsmetoder, instrumentteknologier som kommit fram i samband med utveckling av missiler, atomvapen, radar och annat fördes över till den akademiska fysiken. Detsamma skulle kanske kunna sägas om medicinens nittonhundratal. Det finns en militär medicin i sig som förstås påverkas av andra världskriget och kalla kriget. Innehållet i publikationer som *Tidskrift i militär hälsovård* indikerar en innehållslig medicinsk mobilisering, man skriver om slagfältsmedicin, granatsplitter, skadeverkningar från nya vapen, medicinarna arbetar på att beskriva de risker soldaten möter i en stridsmiljö post-Hiroshima. Men även på andra, kanske något mer subtila vis, påverkas medicinen av det andra världskriget och det kalla kriget. Det andra världskriget med

dess stora omflyttningar av personer inom samhället satte den holistiskt arbetande läkaren i ett läge som var allt annat än perifert och kan därmed sägas motverka den tendens som finns inomvetenskapligt, där väl i någon mening medicinen under 1900-talet rört sig bort från makroanatominns traditionella arbetssätt.

Medicinen behövdes för att rätt man skulle komma på rätt plats. Militären med dess mönstring av värnpliktiga utgjorde en mycket rikhaltig källa till material för anatomiska och andra undersökningar, en typ av screeningundersökningar av den manliga delen av befolkningen som medicinare och antropologer tidigt använt som källmaterial för olika typer av undersökningar, Fürsts stora undersökning omkring sekelskiftet 1900 är ett exempel. Men under krigsåren kom medicinarnas kunskaper i den mer holistiska och psykologiska medicinen att få betydelse utanför den medicinska forskningen i sig. Flera studier utfördes i anslutning till krigsåren på frågeställningar om hur man bäst skulle kunna karaktärisera människan för att placera henne på rätt plats. Psykologisk-psykiatrisk forskning utfördes för att få fram sätt att på bästa sätt krigsplacera personer. Här skall några få studier granskas lite närmare för att antyda hur man arbetade. Det är en kontext som är relevant för att förstå Bengt Lindegårds makroanatominns arbeten.

Erik Essen-Möller vid psykiatriska kliniken i Lund påbörjade våren 1939 en undersökning för att förstå den svenska befolkningens psykologiska och psykiatriska förhållanden. Man visste ganska lite om hur individernas psykiska egenskaper varierade i en befolkning (förutom mätningar av intelligensen). Det hade emellertid varit högst önskvärt med sådana kunskaper hävdade Essen-Möller, inte minst tider av oro och födelseunderskott gjorde det viktigt med ett rationellt hushållande med den arbetskraft som faktiskt fanns. En grundlig studie av en geografiskt begränsad del av befolkningen, dess liv och psykiatriska och psykologiska egenskaper vore att föredra. I brist på tid och resurser fick Essen-Möller hålla till godo med de män som infann sig vid mönstringen. Undersökningens mål var dock inte enbart att nå bättre kunskap som kunde an-

vändas i samhällsvetenskaplig forskning och rationell samhällsplanering, ett annat mål var att bidra med den medicinska expertisen till försvarsmaktens rationalisering. Om fel personer hamnade på fel platser kunde de störa den militära utbildningen och bilda härdar för psykisk smittspridning, som han kallade det.

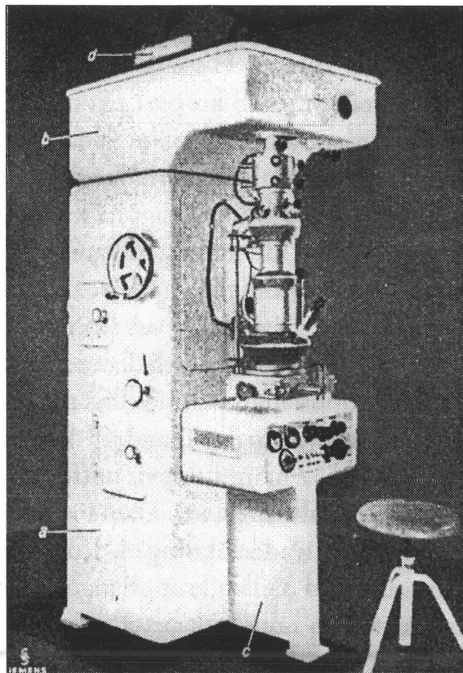
Essen-Möller undersökte rekryterna i genomsnitt 4 minuter per person. Frågor ställdes om den mönstrandens liv: var man sällskaplig, var man nervös, jäktad, kände man sig sårbar, pedantisk eller slarvig. Dessutom använde sig Essen-Möller av mimik, sättet att svara, hållningen mm. Han använde sig av Henrik Sjöbrings teorier för personlighetstyperna för att behandla materialet.

De blivande värnpliktiga fördelades sedan på 26 grupper, en grupp utan problem (64.5 %); de resterande placerades in på en skala från mycket lätta symptom på psykiska besvär till sinnesslöhet och schizofreni via exempelvis migrän och epilepsi. En serie lådor definierades alltså i vilka personerna placerades, varpå det sedan drogs slutsatser om deras eventuella problem. Slutsatsen blev att ganska många av dessa inte borde frikallas från militärtjänst, deras eventuella problem var av sådan art att de skulle klara militärlivet, de kunde till och med bli starkare och sundare av militärlivet, menade han. Sedan uttalade sig Essen-Möller även om vilka potentiella problem som kunde dölja sig i de olika grupperna. Några grupper var inte lämpade för tyngre strapatser, de skulle förmodligen drabbas av uttröttningsreaktioner, kortslutningsreaktioner eller massiva depressionstillstånd. Han menade sig även kunna peka ut de som låg i riskzonen för samarbetssvårigheter och disciplinära förseelser. De personligheter som riskerade utgöra grus i det militära maskineriet var det alltså möjligt för medicinarna att peka ut, menade Essen-Möller. Han pekade även på problemen i det ordinarie mönstringsförfarandet: i sin studie hade han funnit 53 personer vara tydligt eller högggradigt debila, varav endast 6 frikallades eller fick uppskov. Om försvarsmakten inte tog in medicinsk expertis, som Erik Essen-Möller, skulle alltså risken vara att debila smög sig in i militären.

I sina studier i mitten av 1950-talet anknöt Lindegård flera gånger till Torsten Huséns arbeten kring mönstringsförfarande, korrelationer mellan kroppsliga och intellektuella egenskaper mm, ofta utförda inom eller i nära samarbete med försvarsmakten. Husén vill ofta komplicera förhållandena, det gäller att lyfta in sociala faktorer i analysen; samtidigt håller han öppet för samband mellan kroppsliga och mentala egenskaper. I en undersökning från 1947 kritiserade han tidigare undersökningar för att ha använt dåliga datamängder, de var knappast representativa för befolkningen i stort vilket gjorde att sociala förhållanden spelade in i undersökningarna mellan kroppslängd och intelligens. Husén själv hade tillgång till data från mönstringar. Bland 45 140 män som mönstrades 1945-46 valdes 2257 män slumpvis ut (för att de socioekonomiska faktorerna inte skulle spela in). Data för rekryterna låg på hållkort vilket underlättade undersökningen. I detta material fann så Husén ett klart samband mellan kroppslängd och intelligens: sambandet "bekräftas vid en numerisk bestämning av korrelationen som uppgår till +0,22 Å 0,02. Beträffande dess signifikans råder ingen tvekan. Vi kunna alltså ej biträda den uppfattning som tidigare uttalats att något samband mellan kroppslängd och intellektuell prestationsförmåga ej skulle existera i vuxen ålder. Den korrelation vi funnit är av samma storleksordning som de vilka av tidigare forskare bestämts på representativa grupper barn." (Husén, "Några samband", s 1268.)

I en undersökning av flygspiranter visade Husén bland annat att introverta personer är överrepresenterade bland de som får avbryta sin flygutbildning; gott självförtroende är en egenskap som är överrepresenterad bland skickliga flygare; över en viss miniminivå finns det ingen korrelation mellan framgång i flygutbildning och allmän intelligens eller skolbetyg; goda flygare har bättre simultankapacitet. Undersökningen belyste även frågan om ett samband mellan kroppens utseende och förmågan att bli en god flygare. Bland flygläkarhåll fanns det en förmodan om att flygspiranter med "kraftig" kroppsbyggnad i större utsträckning var representerade bland de lämpliga flygarämnena. Huséns resultat om att introverta perso-

Siemens elektronmikroskop. Ur Glimstedt, "Några nyare forskningsområden inom histologien".

ner med sämre självförtroende var sämre flygarämnerna ”gav underlag för en sådan förmodan, enär de nyssnämnda psykologiska typerna äro korrelerade (visa visst samband) med den leptosoma kroppstypen, vilken ju är smäckert byggd på det hela taget (jfr Kretschmer: 'Kroppsbyggnad och karaktär'.)" (Husén, "Psykologiska undersökningar av flygspiranter", s 81.) Sambandet kunde Husén dessutom kvantifiera: bland den grupp som sållades ut från flygutbildningen hade 40 % leptosoma kroppsproportioner mot 20 % i den grupp som klarade flygutbildningen bäst.

Lindegård anknöt till andra forskare som sökte efter samband mellan kroppsliga och mentala förmågor, man ville undersöka om de av Kretschmer, Sheldon med flera påstådda sambanden mellan somatiska egenskaper och beteende höll måttet. Husén hade i en undersökning 1951 statistiskt bearbetat mätningar utförda i samband med mönstringen. Han fann återigen en korrelation mellan kroppslängd och intelligens. Husén förhöll sig relativt försiktig till

resultatet, sambanden var relativt svaga, men de kunde knappast förklaras av sociala faktorer och fler studier av sambandet mellan kropp och själ vore att rekommendera.

De psykiatriskt inriktade studier som här exemplifierats med Erik Essen-Möller och Torsten Husén utgjorde en bakgrund för Lindegårds makroanatomiska arbeten, han refererar till Essen-Möllers och Huséns undersökningar. Ett gemensamt drag för flera av dessa undersökningar är att man försökte finna samband mellan en individs intellektuella och personliga egenskaper och dess kroppsliga företräden.

Avslutning

Histologerna orienterade sig gentemot biokemi, patologi, zoologi. Generellt sökte man en förståelse för hur kroppen fungerar på cellnivå. Man arbetade med att utveckla olika tekniker för att preparera, tolka, avbilda, mäta människokroppens minsta strukturer. Det var en teknikorienterad medicinsk vetenskap. I centrala texter och även i den praktiska vetenskapliga verksamheten visade man ett intresse för att samarbeta med andra biologiska och medicinska kemiska ämnen. Utbyteszoner etablerades där man samarbetade med företrädare för sådana övriga discipliner, ofta kring kemi- eller fysikbaserade vetenskapliga teknologier.

Makroanatomerna samarbetade, åtminstone i fallet Lindegård, mer med den psykiatriska forskningen. Därvid anknöt Lindegård till en tradition av holistisk människosyn där man ofta arbetade med att beskriva människan utifrån en kombination av kroppsliga och själsliga faktorer.

Sedan 1800-talet hade det funnits två subkulturer inom anatomiämnet. I takt med en förändring i de vetenskapliga och samhällsliga kontexterna kom histologin och makroanatomien att hamna allt längre ifrån varandra. I Lund var det inte längre så att samma personer kunde examinera och undervisa i bägge delarna av anatomiämnet; det var bara en tidsfråga innan ämnet delades upp i två

ämnen, vilket därmed klargjorde den skillnad i vetenskaplig praxis som kommit att etableras. Det var två helt olika bilder av människan som anatomins bägge subkulturer presenterade vid mitten av nittonhundratalet. Den ena gick ner i detaljerna och kanske tapgade den hela människan. Den andra greppade den hela människan och väjde ibland inte ens för att diskutera själsliga och i vissa fall rent moraliska egenskaper i termer av den mänskliga kroppen.

*

Som alltid har jag dragit nytta av diskussioner med mina kollegor, bland vilka Anna Tunlid, Jan Eric Olsén, Carl Magnus Pålsson och Mats Benner främst bör nämnas den här gången. Arbetet med uppsatsen har skett inom ramen för projektet *Svensk fysik och astronomi 1940-2000*, med ekonomiskt stöd från Riksbankens jubileumsfond.

Litteratur

Galisons uppsats om naturvetenskapernas historiografi är Peter L. Galison, "History, Philosophy, and the Central Metaphor", *Science in Context* vol 2 (1988), 197-212; hans studie av partikelfysikens 1900-tal är *Image and Logic: A Material Culture of Microphysics* (Chicago & London, 1997).

För biomedicinens rörelse i riktning mot mer kemi- och fysiknära undersökningsmetoder (och Rockefellerstiftelsens betydelse för detta skifte) se exempelvis Boelie Elzen, "The Failure of a Successful Artifact[!]: The Svedberg Ultracentrifuge", i Svante Lindqvist ed., *Center on the Periphery: Historical Aspects of 20th-Century Swedish Physics* (Canton, MA., 1993); Jean-Paul Gaudillière, "Rockefeller Strategies for Scientific Medicine: Molecular Machines, Viruses and Vaccines", *Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences* vol 31 (2000), 491-509; Lily E. Kay, "The Intellectual Politics of Laboratory Technology: The Protein Network and the Tiselius Apparatus", i Svante Lindqvist ed., *Center on the Periphery*; Ilana Löwy och Patrick Zylberman, "Medicine

as a Social Instrument: Rockefeller Foundation, 1913-45”, *Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences* vol 31 (2000), 365-379.

För den histologiska traditionen i Lund har jag använt mig av Ole Berg och Gösta Glimstedt, *Electron Microscopical Investigation of the Effect of Serum from Animals with Allergic Encephalitis and from Patient with an Acute Exacerbation of Multiple Sclerosis on Neuroglia in Tissue Culture* (Lund, 1961) (*Lunds universitets årskrift [LUÅ]* n.f. avd. 2 bd 57 nr 8); Larus Einarson, Gösta Glimstedt, Jan Jansen, *Lärobok i histologi* (Stockholm, 1958); Gösta Glimstedt, “Några nyare forskningsområden inom histologien”, *Odontologisk tidskrift* vol 52 (1944), 337-357; Gösta Glimstedt, *Reports from the Second Conference on Cell Research, 1960* (*LUÅ* n.f. avd. 2 bd 56 nr 15) (Lund, 1960); Gösta Glimstedt, S. Lagerstedt, K.S. Ludwig, “The Visualization of the Granulated Mitochondrial Inner Body through Treatment of Isolated Mitochondria with Xylene”, *Experientia* vol. 10 (1954), 462-464; Gösta Glimstedt och Gunnar Wohlfart, *Electron Microscopic Studies on Peripheral Nerve Regeneration* (*LUÅ* nf avd 2 bd 56 nr 16) (Lund, 1960).

För elektronmikroskopets användning inom biomedicin, se bland annat Gösta Glimstedt, “Några synpunkter på elektronmikroskopi inom odontologien”, *Odontologisk revy* årg 1 (1950), 73-76; Nicolas Rasmussen, *Picture Control: The Electron Microscope and the Transformation of Biology in America, 1940-1960* (Stanford, 1997); Fritiof Sjöstrand, *Electron Microscopy of Cells and Tissues. Volume 1: Instruments and Techniques* (New York, London, 1967).

För den internationella medicinhistoriska kontexten, se Roy Porter, *The Greatest Benefit to Mankind: A Medical History of Humanity* (New York & London, 1997; 1999). För lundainstitutionen, se bland annat Jörgen Weibull, *Lunds universitets historia: utgiven av universitetet till dess 300-årsjubileum. 4: 1868-1968* (Lund, 1968); *Lunds universitets årsberättelse 1940-1960*. Hjärdis Kristenson, *Vetenskapens byggnader under 1800-talet: Lund och Europa* (Lund, 1990) behandlar anatominns byggnadsfråga. För ett samtida parallellfall till anatomiinstitutionen vad gäller planeringen och placeringen av vetenskapliga avdelningar, se Sven Widmalm, “Vetenskapens korridorer: Experimentalfysikens institutionalisering i Uppsala 1858-1910”, *Lychmos* 1993, 35-69.

För Bengt Lindegårds arbeten inom makroanatomi, se bland annat Bengt Lindegård ed, *Body-Build, Body-Function, and Personality: Medical Anthropological Investigations on 320 Swedish 20-Year-old Healthy Army Men* (Lund, 1956) (*Lunds universitets årskrift (LUÅ)* n.f. avd. 2 bd 52, nr 4); Bengt Lindegård och G. Eberhard Nyman, *Interrelations Between Psychologic, Somatologic, and Endocrine Dimensions* (Lund, 1956) (*LUÅ* nf avd 2 bd 52 nr 9); Bengt Lindegård, Curt Morsing och G. Eberhard Nyman, *Male Sex Characters in Relation to*

Body-Build, Endocrine Activity, and Personality (Lund, 1956) (LUÅ nf avd 2 bd 52 nr 10); Bengt Lindegård, "En antropologisk undersökning av den normala psykofysiska beskaftenheten hos svenska män i åldern 20-30 år: Preliminärt meddelande", *Nordiskt psykiatriskt medlemsblad* vol 11 (1957), 139-154.

Haus uppsats om Kretschmer och den holistiska blicken i tysk 1900-talsmedicin är publicerad som Michael Hau, "The Holistic Gaze in German Medicine, 1890-1930", *Bulletin of the History of Medicine* vol 74 (2000), 495-524; jfr Hertha Hanson, "Kvinnan och rasbiologin", *Lychnos* 1993, 9-33.

Några av de studier jag använt för att ringa in den vetenskapliga och militära kontext Lindegård verkar i är Erik Essen-Möller, "Psykiatrisk-psykologisk snabbdiagnostik vid värnpliktsinskrivningar, ett försök med sociologiska och militärmedicinska syften", *Tidskrift i militär hälsovård* vol. 67 (1942), 1-26; Torsten Husén, "Psykologiska undersökningar av flygspiranter", *Tidskrift i militär hälsovård* vol 71 (1946), 51-98; Torsten Husén, "Några samband mellan intellektuell prestationsförmåga, antropometriska mått och somatiska defekter", *Svenska läkartidningen* vol 44 (1947), 1261-1280; Torsten Husén, "Undersökningar rörande sambanden mellan somatiska förhållanden och intellektuell prestationsförmåga", *Tidskrift i militär hälsovård* vol 76 (1951), 41-74; Ernst Kretschmer, *Kroppbyggnaden och karaktären. En undersökning av kropps-konstitutionen och läran om temperamenten* fjärde upplagan (Stockholm, 1947).

Från sigill till logotyp

Alma maters ansikte

Hans Lund

På Lunds universitets gamla sigill från 1667 ser vi ett liggande morskt lejon med kungakrona på huvudet och med ett höjt svärd i den ena tassan och en bok i den andra. Med referens till svärdet och boken slår en latinsk text fast *ad utrumque [paratus]*, dvs. de verksamma vid universitetet skall vara ”beredda till bådadera”, å ena sidan att försvara Sverige och kungamakten, å andra sidan att inhämta och sprida kunskap. Lunds universitet etablerades 1666 för att förstärka och befästa svenskheten i den forna danska provinsen. Sigillets tre kronor accentuerar centralmaktens närvaro och auktoritet. Syntaktiskt och semantiskt är sigillets latinska sentens inkomplett. Bara i textens interaktion med bildelementen svärd och bok blir den fulla meningen förståelig. Bild och text refererar till varandra.

1998 förvandlades Lunds universitetssigill till en universitetslogotyp. Liknande eller motsvarande förvandlingar eller byten har man under de två senaste decennierna kunnat iakttaga vid de flesta universitet i västvärlden. Vad karakteriserar övergången och varför äger den rum? Det är frågor som kommer att ställas i denna lilla artikel. Artikeln skall enbart ses som ett embryo eller en idéskiss. Det som läggs fram kommer därför att få en tentativ karaktär.

Sigill

Det klassiska universitetssigillet består av en bild, universitetets namn samt eventuellt en sentens. Namnet och sentensen är i regel avfattade på latin.

Det hela grupperas inom en ram som oftast är cirkulär eller oval. Universitetssigillens primära funktion har alltid varit att i olika sammanhang representera universitetet som institution samt att som stämpelavtryck juridiskt bekräfta giltigheten i dess framlagda dokument. Utformningen har sitt ursprung i den gamla verbalvisuella impresagenren som kan spåras tillbaka till senmedeltidens höviska kultur. Impresan är ett personligt lösen som består av ett typografiskt arrangemang av ett motto (*inscriptio*) och en bild (*pictura*) vilka tillsammans ger en sinnebildlig framställning av en maxim, ett individuellt mål för mänsklig handel och vandel. *Inscriptios* latinska form motiverades med att latinet hade förmågan att lyfta sentensen till en distanserad och objektiv nivå. Lunds universitets sigill är ett utmärkt exempel på impresa. Med hjälp av verbala och visuella tecken uttrycker sigillet kortfattat den hållning, det ansvar, den vilja till handling som universitetet önskar, eller rättare sagt önskade se som gemensam för sina studenter och sina lärare.

I vissa fall kan universitetssigillen ha rötter även i emblematiken som går tillbaka till Andreas Alciatis *Emblematum liber* (Augsburg 1531). Emblemet består av tre interrelaterade element: *inscriptio* (överskrift), *figura* (bild) och *subscriptio* (utläggning av bildens innebörd, gärna i form av ett epigram). Sambandet mellan emblemets bild- och textelement ansågs kommunicera något som den enskilda bilden eller den enskilda texten inte skulle kunna uttrycka. I motsats till impresans maxim som förmedlar en individuell syn eller avsikt, har emblemet en universell inriktning. Medan impresan är programmatisk är emblemet didaktiskt. Det klassiska universitetssigillet är inget emblem, men det finns ändå vissa likhetsdrag mellan emblemets *inscriptio*, *figura* och *subscriptio* å ena sidan och sigillet tre element å den andra: namnet, bilden och den eventuella latinska devisen. Som exempel kan nämnas sigillet för Aarhus universitet. I det runda sigillet mitt ser vi ett ankare och två delfiner som simmar neråt mot vänster. Motivet går tillbaka på Alciatis emblem nr 144 där vi i *figura* ser ett ankare och en delfin. Ankaret

är tecken för ro medan delfinen är tecken för fart. Kombinationen är en bildmässig framställning av kejsar Augustus valspråk: *festina lente*, skynda långsamt. Av *inscriptio* och *subscriptio* framgår det att fursten ger sina undersåtar trygghet och framtidshopp. Emblemets *figura* dyker upp i olika sammanhang i vår egen tid, bl. a. som tecken för bokförlaget Bonniers Aldusserie. I sigillet för Aarhus universitet ser vi inte bara en, utan två delfiner. Den latinska devisen, som tillsammans med universitetets namn på latin bildar en cirkulär ram kring bilden, talar emellertid inte om att skynda långsamt, utan om att fastheten eller soliditeten finns på djupet: *solidum petit in profundis*: Det kan tänkas att delfinen dubblas för att markera att det här inte handlar om *festina lente*.

Många av universitetssigillen är utformade enligt de vapensköldar som vi finner i hov- och adelskulturens heraldiska tradition. Det kan t. ex. vara frågan om sköldar med fyra fält (universiteten i Cambridge, Liège och Warwick), eller en heraldisk grupp som formar sig symmetriskt kring ett eller flera ikonelement (University of Ulster, University of Ottawa, University of Western Ontario och Universität Hamburg). Andra sigill tar upp traditionen från numismatiken och eventuellt altartavlornas stiftarporträtt som t. ex. sigillet för Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität i Bonn, där man ser stiftarens profil ensam dominera i sigillets cirkel.

Ikonen är det element i universitetssigillet som man i läsprocessen tar till sig snabbast. I många fall är innebörden självklar eftersom ikonerna bygger på väletablerade och välkända bildsymboler, inte minst hämtade från hov- och adelskulturens heraldiska tradition. Den vanligaste ikonerna eller ikonkategorin i det material jag undersökt är ljuskällan med dess konnotationer till upplysning och kunskap. Det kan vara solen som används i sigillen för bl.a. Clark University och universiteten i Uppsala, Utrecht och Genève. Det kan vara stjärnan (University of Texas), facklan (Florida State University, New York University samt universiteten i Stockholm, Kalamazoo, Bochum, Jyväskylä och Wasa), oljelampan (University of Ulster, Harding University, University of Michigan, Tel Avivs

universitet) eller den ensamma lågan (University of North Dakota och University of Hawaii at Manoa).

Ett annat vanligt tecken är den uppslagna boken som kan stå för både bibeln, *liber naturae*, lagen och den klassiska bildningen. Den öppna boken finner vi i Lunds sigill samt i sigillen för bl. a. universiteten i Oxford, Glasgow, Sheffield och Edinburgh samt för Harvard College, Carleton University i Ottawa och de amerikanska lärosätena Havard University, Bucknell University, Northwestern University och Clark University. Vid Dartmouth College (Hanover, NH) har boken placerats på himlen, där den liksom en sol kastar sina strålar ned på hus och träd. Andra sigilltecken är lagerkrans (University of Texas at Austin), Apollo (Oslo), Minerva (Reykjavik), grekisk tempelfasad och/eller romersk kupolbyggnad (Universiteit Gent, University College of London), gotisk byggnad (Duke University, Universität Greifswald), romanskt fönster eller portal (Scripps College, University of South Carolina samt universiteten i Manchester, Bologna, Wien), en lokal kyrkobyggnad (Zürich), hjul (Mainz), nycklar (Leiden), handslag (Bryssel), kungakrona (Lund, Sussex, Köpenhamn, Liège), svärd (Lund, Jena, Wittenberg), lejon (Cambridge, Leiden, Lund), Minervas ugglor (Bergen), träd (Bern, Tübingen). Man finner inte så sällan en kombination av dessa tecken, som i sigillet för University of California, Clark University och Universität Salzburg (sol och bok), Harding University (oljelampa och bok), Bucknell University (sol, bok och romanskt fönster), Lunds universitet (bok, svärd och lejon), University of Texas at San Antonio (bok, lagerkrans och stjärna), University of Sheffield (krona, bok och ros).

Ikonerna visar på de ideal som universiteten under lång tid velat se som bärande i sin dagliga verksamhet. De latinska deviserna ger explicita uttryck för samma sak. Det är gärna frågan om etiska grundprinciper som det att visa rättsmedvetenhet, att söka sanningen, att prisa Guds ord, att odla friheten, att vara till nytta för andra, att välja den rätta vägen. Det vanligaste ordet i universitetssigillens latinska sentenser, åtminstone i det material jag under-

sökt, tycks vara *veritas*. Andra frekventa ord är *vita* och *lux*, det senare korresponderar med de ikoniska tecknen för ljuskälla som vi finner i åtskilliga universitetssigill. En lista på latinska sentenser från ett tillfälligt urval universitetssigill kan se ut som följer:

Veritas - Sanning (Harvard College)

Veritas et utilitas - Sanning och nytta (University of Western Ontario)

Gratia - veritas - naturae - Behag, sanning, natur (Uppsala universitet)

Verum cognoscere cavas - Lär känna sanningen (Univ. of Sheffield)

Via veritas vita - Vägen sanningen livet (Univ. of Glasgow)

Veritas iustitia libertas - Sanning rättsskipning frihet (Freie Univ Berlin)

In omnibus veritas - [Att söka] sanningen i allt (Universität Mannheim)

Lux et veritas - Ljus och sanning (Indiana University)

Fiat lux - Varde ljus! (Clark University, Massachusetts)

Lux et lex - Ljus och lag (Univ. of North Dakota)

Verbum domini lucerna - Guds ord lyser (Universitetet i Groningen)

Scientia vincere tenebras - Med kunskap besegras mörkret (Vrije Univ. i Bryssel)

Semper apertus - Alltid öppen (Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg)

In tranquillo mors, in fluctu vita - I lugnet döden, i flykten livet (Roskilde universitet)

Pax optima rerum - Freden är det bästa av allt (Universität Kiel)

Vires - artes - mores - Kraft konstarter etik (Florida State University)

Alma mater studiorum - Studerandets hulda moder (universitetet i Bologna)

Solidum petit in profundis - Soliditeten finns på djupet (Aarhus universitet)

På liknande sätt som bild och motto laddar varandra i äldre tiders impresa, laddas lärosätenas sigill med mening i dess intermediala relation mellan bild och devis. I sina sigill framstår universiteten med auktoritet som vägvisare till kompetens, sanning och livsvärde.

Från sigill till logotyp

I våra dagar ställs universiteten inför uppgifter och krav som var okända för gårdagens lärosäten. Det kraftigt ökade studentantalet, den tredje uppgiften, det nära sambandet mellan universitet och näringsliv har förvandlat universiteten från att vara exklusiva akademiska lärosäten för de få till att bli breda kunskapsfabriker och utbildningsanstalter för de många. Begreppet kunskap har getts nya förtecken. Kunskapen är en vara, den ses i ett pragmatiskt och samhällsnyttigt perspektiv. Man utbildar i första hand för arbetsmarknaden och inte ”för livet”. Frågan är om de gamla traditionella sigillen kan kommunicera denna nya syn. Latinkunskapen har idag försvunnit som en förutsättning för att bedriva universitetsstudier. Sigillens latinska sentenser är därför inte längre självklart tillgängliga för dagens studenter och lärare. Det samma gäller mycket av den bildsfär som man möter i de gamla universitetssigillen och som till stora delar är förankrad i klassisk kunskap. Heraldik, emblematik och impresa är idag en esoterisk och stängd värld för de flesta. Man kan fråga sig om begreppet tradition är en styrka eller en belastning i detta sammanhang. Kan sigill med ålderdomlig design och med tecken som inte längre kan dechiffreras och tolkas av den enskilda studenten, kan sådana sigill fungera och attrahera i den allt hårdare konkurrensen om studenternas uppmärksamhet? Åtskilliga universitet tycks ha svarat nej på den frågan och i enlighet med det beslutat att ändra eller byta grafisk design.

Ett annat argument för förnyelse av profilen har varit svårigheten att på våra datorskrmar återge de gamla sigillen med deras ofta detaljerade heraldik. Webbsidan kräver en ren och enkel design för

läsbarhetens skull. Även detta är antagligen en viktig orsak till att många universitet investerar i en förnyelse av den egna visuella profilen.

Ett lärosäte som University of Glasgow har trots detta valt att behålla sitt gamla sigill inklusive den latinska devisen. Men samtidigt har ikonerna gjorts enklare och renare för att den skall kunna vara läsbar på universitetets webbsida. Här på Glasgowuniversitetets hemsida ges dessutom den oinvidige en uttydning av sigillens många tecken: staven, boken, trädet, fågeln, fisken, ringen samt innebörden i dess latinska sentens. Liksom Glasgow har en lång rad universitet valt att behålla sina gamla sigill. Men i motsättning till Glasgow har åtskilliga av dessa valt att inte förenkla designerna, men heller inte att återge den på webbsidan i läsbar storlek. Tecknet kommunicerar därmed enbart sin kontur. Konturen säger oss att det måste vara frågan om ett sigill, något som möjligtvis kan addera "solid erfarenhet" till webbsidans övriga budskap. Sigillet återges på hemsidan utan att med sina bildelement skapa tidskrävande hermeneutiska problem.

I andra fall återges sigillerna i svag framtoning som en slags tapet under hemsidans text. I ytterligare andra sammanhang ser man bara en synekdochisk del av sigillet. Så är fallet på hemsidan till det gamla och framstående amerikanska universitetet för kvinnliga studenter, Wellesley College, där vi ser det värdiga gamla sigillet sticka fram bakom en av universitetsbyggnaderna som om vore det en sol. Bara en del av den latinska sentensen kan läsas. Så är även fallet med hemsidan till Freie Universität Berlin. I den nya designen ser man i en stående rektangel ett utsnitt av det gamla, runda sigillet. Vi ser en del av en björn som håller en del av en ceremonistav i labbarna. Inom rektangeln över björnens huvud ser man en del av den gamla sigillcirkeln där man kan läsa ordfragmentet "libert". I en lika stor rektangel bredvid den första rektangeln ser man det ursprungliga sigillet tre latinska ord utlyfta ur den frånvarande cirkeln: *veritas iustitia libertas*. Texten översätts ej.

När universitetet i Bochum grundades ett tital år efter andra

världskriget valde man ett sigill som anknyter till gammal akademisk bildtradition med förankring i grekisk mytologi. I en kvadrat inskriven i sigillets runda form visas eldtjuven Prometheus tillsammans med sin bror, den efteråt tänkande Epimetheus. Prometheus bär en fackla medan Epimetheus bär en bokrulle. På universitetets hemsida berättas det om bröderna och om deras roll i Bochums sigill: Prometheus representerar naturvetenskapen och Epimetheus den hermeneutiska vetenskapen. I sigillet möts de för samarbete: "Die moderne Wissenschaft trachtet danach, das Prometheische mit dem Epimetheischen zu verbinden." En liknande pedagogisk förklaring av universitetssigillets innebörd ges på hemsidan till Christian-Albrechts-universitetet i Kiel. En stående kvinnogestalt har ett palmblad i ena handen och ett ymnighetshorn fullt av säd i den andra. Man får veta att kvinnan är sinnebilden för fred. Den latinska sentensen "pax optima rerum" översätts: "Frieden ist das höchste der Güter". Ett annat sätt att göra universitetssigillens deviser tillgängliga för nya generationer av studenter finner man i USA. Medan Clark University i Massachusetts fortsätter att använda sin latinska sentens "Fiat lux" (Varde ljus!) har University of California, som länge haft samma motto, valt att övergå till engelsk språkdräkt: "Let there be light".

Logotyp

Västvärldens behov av utbildning och regional tillväxt har under de senaste par decennierna resulterat i uppkomsten av ständigt nya akademiska lärosäten. Vi ser det bl.a. i Sverige och i Tyskland. Konkurrensen om studenterna och de ekonomiska medlen är knivskarp. I det läget har Internet blivit en allt viktigare kanal för universiteten för saklig information om det egna kursutbudet samt retorisk argumentation kring den egna förträffligheten. De gamla sigillerna fungerar som sagt otillfredsställande p.g.a. svårigheterna att återge detaljerade bildelement på Internet och p.g.a. latinkunskapernas bortfall i gymnasier och på universitet.

LUNDS
UNIVERSITET

The UNIVERSITY of WESTERN ONTARIO

CAMBRIDGE UNIVERSITY

New York University

TEL AVIV UNIVERSITY

HARDING
UNIVERSITY

TAMPEREEN
YLIOPISTO

UNIVERSITY OF MAINE

UNIVERSITY
of DERBY

UNIVERSITY COLLEGE LONDON

IDAHO
STATE
UNIVERSITY

THE UNIVERSITY OF SHEFFIELD

Dartmouth College HANOVER

UNIVERSITY of GLASGOW

University of Ulster

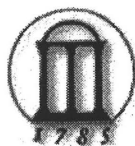
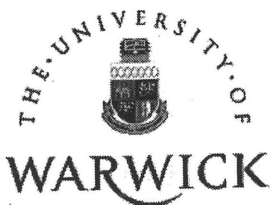

UNIVERSITY of ULSTER at COLERAINE

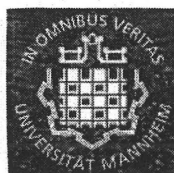

Universität Zürich

Freie Universität Berlin

The University of Georgia

UNIVERSITY OF NORTH DAKOTA

UNIVERSITY OF WOLVERHAMPTON
The real choice

UNIVERSITÄT
BAYREUTH

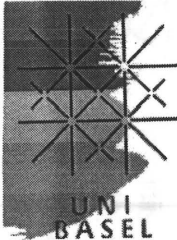

MIDDLESEX
UNIVERSITY

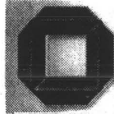
BORDEAUX 1
Sciences Humaines

AALBORG
universitet

Universität
Bamberg

LANCASTER
UNIVERSITY

UNIVERSITÄT
KARLSRUHE (TH)

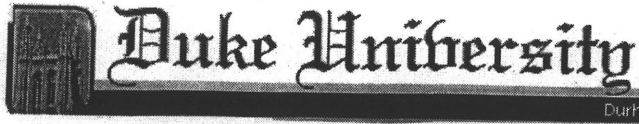

NTNU

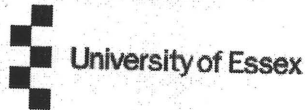
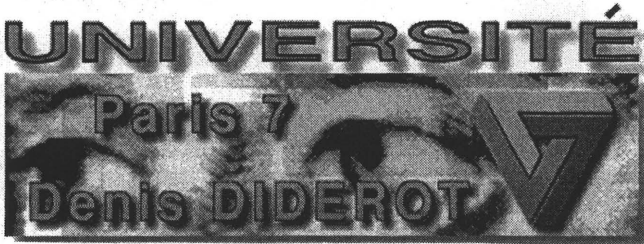
NORGES TEKNISK-NATURVITENSKAPELIGE UNIVERSITET

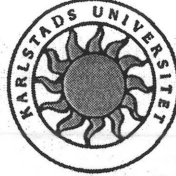
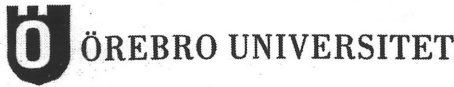

HELSINGFORS UNIVERSITET

TEMPLE UNIVERSITY
A Commonwealth University

Men frågan är om inte den viktigaste orsaken kan vara att sigillen i sig lätt kan uppfattas som tecken på begränsning och värdekonserveratism. Västvärldens universitet verkar idag i pluralistiska samhällen med skiftande ideologiska och religiösa grupperingar och där honnörsorden är tolerans, dynamik och effektivitet. Universiteten måste i sin marknadsföring på bästa sätt åskådliggöra att de öppna för denna mångfald. I kampen om studenternas uppmärksamhet gäller det att visa att alla är välkomna. Detta har sannolikt fått konsekvenser för universitetens grafiska profil. Det gäller att genom en originell och frisk framtoning väcka uppmärksamhet och ge intrycket av ungdomlig öppenhet och framåtanda. Logotypen har därför i hög grad kommit att ersätta det gamla sigillet när det gäller att visa upp vad universiteten har att erbjuda.

*

Den moderna logotypen består i regel av två element: firmans namn, det så kallade ordmärket, och firmans ikon, figurmärket. Det finns ingen hierarki mellan dessa två märken. Båda är lika viktiga för firmans grafiska profil. I de gamla universitetssigillen låg universitetets namn ofta inplacerat i en cirkel kring bilden, vilket gjorde att *pictura* var mera omedelbart iögonfallande än *inscriptio*. I logotypen står ordmärket gärna separat under eller bredvid figurmärket, designat i en typskrift vars uppgift är att relatera ordmärket och figurmärket till varandra.

Universiteten har en produkt att sälja. Den kommersiella reklamens AIDA gäller därför idag i lika hög grad för universiteten som för andra företag på den öppna marknaden: "attract attention, arouse interest, create desire, motivate action". Det har visat sig viktigt att designen är tydlig, och att den har ett verbalvisuellt språk som studenterna känner sig hemma i. Det är också av stor vikt att informationen kan läsas snabbt. Ett exempel på detta är förkortningen "uni" för Universitet som vi numera ofta ser på hemsidorna för tyskspråkiga lärosäten. Medan förkortningen har lång muntlig tradition bland studenterna i tyskspråkliga områden har

den tidigare inte använts av universiteten själva. Idag är förkortningen inte bara i bruk i den information som ges på universitetens hemsidor, den har även hittat vägen till vissa universitets nya logotyper. Universitetet i Basel har satt in ordmärket "Uni Basel" under sitt moderna figurmärke som består av ett mönster av korsande vertikala och horisontella linjer. I logotypen för universitetet i Bamberg ser vi bokstäverna UNI och BA fylla upp figurmärkets kvadratiska form.

Många universitet har skapat sig nya logotyper för användning på bl.a. hemsidorna samtidigt som de behåller det gamla sigillet på stämpel och brevhuvuden och i andra mera formella sammanhang. Adressaten tycks avgöra vilka tecken som skall användas. Så verkar t. ex. vara fallet med University of Ulster. Ulsters gamla sigill visar en vapensköld med oljelampa och öppen hand flankerad av en hjort och en gasell samt krönt av två korsande fiskar. Logotypens figurmärke består av två U'n medan ordmärket visar orden University of Ulster at Coleraine, där orden University och Ulster har en gemensam initialbokstav. Samma dubbelhet finner vi i den grafiska profilen för Indiana University i Bloomington. I sigillets *pictura* ser vi en ljusomkransad öppen bok. Logotypens figurmärke visar två versaler: ett "U" genomskuret av ett "I". På universitetets campus kan man köpa kaffemuggar och musmattor med logotyp alternativt sigill. Båda tecknen är i bruk.

På University of North Dacotas hemsida visas både det gamla sigillet och den nya logotypen, men i en kombination där logotypen får företräde. Det gamla runda sigillet som med sin latinska devis återges i blek framtoning, överlappas av logotypens kraftfulla design. Logotypens figurmärke visar akronymen UND där bokstaven D smyckas med en eldtunga som lånats från det gamla sigillets *pictura*. På Freiburguniversitetets hemsida ser vi det gamla sigillet tillsammans med namnet Albert-Ludwigs-Universität Freiburg, medan det under logotypen på samma sida står kort och gott "Die Uni Freiburg". Hemsidan för University of Wolverhampton kröns med universitetets nya enkla logotyp. Under logotypen ser man ett

foto av en gammal universitetsbyggnad som domineras av en relief av universitetets gamla sigill: en sköld med krona omgiven av två giganter.

Figurmärken i universitetens logotyper använder sällan de gamla sigillens ikoner som bok, ljuskälla och lagerkrans, d.v.s. idealiserande impresatecken som kommunicerar etik, ansvar, värdighet och tradition. Idag används tecken för dynamiska kvaliteter som rörelse, flykt och energi, tecken som pekar på kvaliteter vid universitetet som har att göra med utveckling, förnyelse och framåtblickande. Det kan vara pilen (Oklahoma State University samt universiteten i Bayreuth och Middlesex), vägen (universiteten i Aalborg och Bordeaux), portalen eller fönstret som även kan ge kyrkliga konnotationer (Bucknell University och Scripps College i Claremont, CA), vegetabla element som träd och blad (Jacksonville University och universiteten i Tammerfors och Tübingen), segel (Oakland University), en lyftande fågel eller andra tecken för rörelse uppåt (universiteten i Caen och Lanchester). I vissa fall kan vi även se abstrakta stringenta former som konnoterar soliditet (Trondheim och Karlsruhe) eller abstrakta ickestringenta former som konnoterar växt och flexibilitet (Helsingfors och Roskilde).

Vissa universitet försöker i sina logotyper förena tradition med förnyelse. Vrije Universiteit i Amsterdam visar en modernt designad grip vilket inte bara konnoterar kristna värden (universitetet är ett kristet lärosäte), utan även egenskaper som kraft och flykt. En liknande kombination av tradition och förnyelse finner vi i Tammerfors figurmärke som visar tre stiliserade blad på en stiliserad klassisk pelare. Många universitet försöker idag i sina logotyper framhålla den egna staden eller den egna regionen. Ett exempel på detta är tecknen för landskap som University of Maines karta över staten Maine, Idaho-universitetets rektangulära och stiliserade landskapsbild med böljande fält eller University of Derbys tre kullar.

Vanligtvis råder det som sagt en balans mellan logotypens ordmärke och dess figurmärke. Det har emellertid under de senare åren blivit mer och mer vanligt att figurmärkets betydelse reduce-

rats, medan de verbala elementen tagit över ansvaret som bärare av logotypens retorik. I vanliga fall har typografin inte någon signalfunktion utöver egenskaper som kraftfull, sirlig, elegant. Undantag i universitetsvärlden är bl.a. Duke University i Durham, North Carolina som använder en typografi som skall konnotera den gotiska byggnadsstil som präglar universitetets västra campus. Mainz-universitetets logotyp använder tysk frakturstil med alla de konnotationer denna stil ger till tysk tradition. Att just Mainz gör detta hänger naturligtvis samman med att staden är Gutenbergs stad och att Mainzuniversitetet bär Gutenbergs namn. Orden Universität Mainz är inskrivna i en kvadrat tillsammans med ett litet hjul. Hjulet konnoterar fart och framdrift samtidigt som det är ett mycket gammalt och utbrett tecken för liv, förändring och lycka.

I åtskilliga fall har de verbala elementen tagit över hela logotypen. En bokstav, en akronym eller ett helt namn ersätter ikonens. Exempelen ar legio, t.ex. University of East Anglia (UEA), Universität Hannover (UH), Åbo Akademi (AA), University of Baltimore (UB), universitetet i Barcelona (UB), Ludvig-Maxmilian-Universität, Munchen (LMU), Temple University (T), Indiana University (UI), University of Toronto (UofT), Universität Bamberg (UNIBA) eller University of Kent (KENT). Logotypen för Université Denis Diderot: Paris 7 består av tre sjuor elegant infogade i varandra. Även hela namn kan i dag designas som logotyp utan bruk av varken bild eller akronym. Så är fallet vid de amerikanska universiteten Cornell, Columbia, Michigan State University, Miami University. Den internationellt mest berömda akronymen ar utan tvakan UCLA som står för University of California, Los Angeles. Hela denna utveckling från reduceringen av ikonens betydelse till ökningen av de verbala elementens betydelse kan tyckas egendomlig med tanke på vår tids centrering kring bilden och visuell kultur. Men det ar i själva verket inte så att bilden forsvinns. Det är snarare så att logotypens ordmärke får rollen av figurmärke, den ges bildkaraktar genom sin typografiska utformning, den lases helt enkelt som bild liksom den verbala logotypen för CocaCola. Således kan man i vissa fall se

universitetslogotyper där figurmärket består av ett eller flera verbala tecken i specifik design, t ex akronymen UNIBA, medan universitetets fulla namn, i det här fallet Universität Bamberg, skrivs ut i ordmärket. Det ger en redundans som med sin upprepning kan befästa namnet i läsarens medvetande.

De gamla idealiserande och didaktiska devisernas tid tycks vara förbi. De latinska sentenserna tas inte med in i de nya logotyperna. Det betyder emellertid inte att verbala sentenser inte längre fungerar. På universitetens hemsidor, inte minst i USA, ar det vanligt att sentenser på det egna språket adderas till logotypen. De moderna sentenserna talar emellertid sällan om abstrakta varden som tagits i arv från äldre tid så som fallet ar med de gamla sigillens deviser. Ett undantag är Midwestern State University i Texas som i april 2001 med uttrycket "Tradition and Excellence" framhåller ett historiskt arv. Idag handlar det mera om den kvalitet och den materiella framtid som universiteten har att erbjuda. Under logotypen för Rockefeller University i USA kan man således läsa "Scientific Excellence for the Benefit of Humanity". Redford University talar om "Investing in Lifetimes", University of Toronto talar om "Great minds for a great future". Clarkson University i New York påpekar att man sätter studenterna i centrum: "Everything we do here begins and ends with the students" medan University of California, Berkeley framhåller: "If you are bored with Berkeley, you are bored with life".

De moderna sentenser som på vissa av universitetens hemsidor adderas till logotyperna är inte en gång för alla fixerade såsom fallet var med de gamla latinska deviserna. De tycks tvärtom varieras från tid till annan, liksom den kommersiella reklambilden ständigt måste förnyas för att synas. I de flesta fall ges sentenserna en direkt säljande utformning som påminner om marknadsföringens retorik på den kommersiella varumarknaden. Funktionen är uppenbar. Universitetet i Wolverhampton skriver således under sin logotyp "The real choice" medan Université Quebec skriver: "The right choice, the right university".

De nya universiteten och högskolorna i Sverige visar en tydlig påverkan av de nya tendenserna vad gäller val av logotypdesign. Några anknyter till regionen. Örebro universitet refererar således till Örebro slott, medan Luleå använder stadsvapnets tre renar. I ett par fall har ett inofficiellt tecken för staden fått en utvidgad innebörd. Karlstads universitet har solen som tecken. Tecknet refererar dels till uttrycket "Solen i Karlstad" samtidigt som det ger konnotationer till ljuskällan som klassiskt universitetsemlen. Kalmar Högskola har valt nyckeln som förutom sin lokala betydelse - Kalmar nyckel - kan ge konnotationer till uttrycket "nyckeln till kunskap". Högskolan i Karlskrona Ronneby använder som figurmärke ett stiliserat träd medan Södertörns högskola använder sig enbart av det egna namnet som logotyp. Malmö, Luleå, Linköping och Örebro använder initialbokstaven i respektive stads namn. Både Malmö, Umeå, Karlstad, Borås, Halmstad och Linköping använder sig av sigillens gamla cirkulära form, men innehållet tillhör ett nytt formspråk. På lärosätenas hemsidor ser vi ofta samma försäljningsretorik som vi hittar på webbsidorna till många utländska universitet: köp oss, vi är bäst!

För några år sedan satsade Lunds universitet en stor summa pengar på att ta fram en ny grafisk profil. Förslaget möttes med massiva protester från de anställdas sida, och universitetsledningen valde att dra tillbaka förslaget. I stället gjordes en lätt rensning och standardisering av det gamla sigillet samtidigt som man förvandlade det till logotyp genom att para det med ordmärket Lunds universitet i vackert typsnitt. Den latinska sentensen från 1667 är kvar. Dess uppmaning behöver inte nödvändigtvis tolkas så som man gjorde på 1600-talet. Man kan givetvis välja att läsa devisen som en öppen text med rum för olika interpretationer. För de flesta är devisen knappast något man funderar över. Den har förvandlats till ett visuellt tecken som ansluter sig till sigillens övriga ikoniska tecken.

Utvecklingen från sigill till logotyp speglar det förhållandet att de moderna universiteten inte längre ser sig själva som primärt

kulturbärande institutioner där den klassiska bildningen förvaltas och förmedlas. Liksom andra företag är universiteten producenter av produkter som erbjuds på den öppna varumarknaden, produkter i form av kurser som ger färdigheter och specialkunskaper. På marknaden presenteras kurserna som märkesvaror. Logotypen garanterar kvalitet. Impresans programförklaring och emblematikens didaktik är långt borta.

Litteratur

Universitetssigillens transformation till universitetslogotyper har så vitt jag vet inte tidigare diskuterats i forskningslitteraturen. Torgny Neveus har skrivit om bl.a. svenska universitetslogotyper i *Lagerkransar & logotyper, symboler och vid svenska universitet*, Stockholm 1999. Flitigt diskuterad är näringslivets grafiska profilering, bl.a. i Yusaku Kamekura, *Trademarks and Symbols of the World*, London 1966, och Johan Hillbom, *Märken och logotyper*, Uppsala 1972. Min diskussion av impresa och emblematik baseras bl.a. på artiklar som kommer att ingå i Bernhard Scholz bok om emblematiken som ges ut på Erich Schmidt Verlag i Berlin hösten 2001. Se f.ö. Scholz artiklar ”Imprese” och ”Emblematik” i *Reallexikon der deutschen Literaturwissenschaft*, red: Klaus Weimar, Berlin & New York 1997 (Band I) och 2000 (Band II). I sin artikel ”Emblematiken som genre” (*Tvärsnitt* nr 3 1980) ger Stina Hansson en enkel och pedagogisk presentation av emblematiken.

Mellan *Geist* och *Kultur*

Notiser om en vetenskapsteoretisk diskussion under 1800-talet

Jonas Hansson

Vanligen härleds uttrycket "kulturvetenskap" till filosofen *Heinrich Rickerts* välkända inlägg i debatten om humanioras och samhällsvetenskapernas gemensamma vetenskapliga profil, deras karakteristiska drag och deras metodologiska autonomi i jämförelse med naturvetenskaperna. Rickert menade som bekant att, till skillnad från naturvetenskaperna som var generaliserande, *Kulturwissenschaften* var individualiserande och historiska vetenskaper. Ytterst, tillade han, var dessa vetenskapers existens betingade av värderingar baserade på de allmängiltiga kulturvärden som successivt utkristalliseras i det historiska förloppet.

I början av det tjugonde århundradet fick Rickerts formulering av kulturvetenskapen, ofta i anknytning till läromästaren Wilhelm Windelbands berömda termer nomotetiska och idiografiska vetenskaper, ett betydande genomslag - Max Weber kan nämnas som ett prominent exempel - och hans skrifter gick ut i flera upplagor. Han har allt sedan dess tagits som en utgångspunkt för vetenskapsteoretiska resonemang om humanioras egenart. Men det finns alltid en förhistoria, så också i detta fall: Rickerts inlägg kan, om vi vänder blicken bakåt i stället för framåt, betraktas som ändpunkt, eller snarare peripeti, för en diskussion som hade pågått i Tyskland under större delen av 1800-talet. Hans vetenskapsteoretiska konception var inte den första som hade de humanistiskt-samhällsvetenskapliga vetenskaperna i siktet och, sett utifrån den senare

utvecklingens perspektiv, framstår den inte ens som den mest representativt moderna. Som vi skall se var Rickert också långtifrån den förste som använde termen *Kulturwissenschaft* i vetenskapsteoretiska sammanhang.

I sin mest populära, och för språkbruket säkerligen mest betydelsefulla, skrift, *Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft* (1899 och flera senare, reviderade upplagor), polemiserar Rickert, öppet eller fördolt, mot de flesta av de vetenskapsteoretiska konceptioner som hade framkommit i Tyskland under 1800-talets lopp och som alltså är att betrakta som hans direkta och indirekta, numera bortglömda, föregångare. Till kategorin bortglömda föregångare kan man förvisso inte räkna filosofen och idéhistorikern *Wilhelm Dilthey*. Denne utformade mer än ett decennium före Rickert ett vetenskapligt metodprogram för *Geisteswissenschaften*, en term vars spridning han samtidigt verksamt bidrog till. Som Rickert konstaterar i början av sin skrift döljer avsaknaden av ett vedertaget namn en djupare gående brist på ett begrepp om vad de icke-naturvetenskapliga disciplinerna är och bör vara. Ja, man kan i sjäva verket tillägga: i själva namnfrågan ligger en av de viktigaste stridsfrågorna i 1800-talets humanistiskt-samhällsvetenskapliga vetenskapsteoretiska debatt; den frågan, nämligen, vad föremålet för dessa vetenskaper egentligen är. I oskiljaktigt samband med detta spørsmål återfinner man meningsmotsättningar kring vilken vetenskap som rätteligen är de humanistisk-samhällsvetenskapliga disciplinernas grundvetenskap, en diskussion som förmodligen påverkades av den roll som mekaniken ansågs spela för de naturvetenskapliga motvarigheterna.

I detta sammanhang bör ett ofta uppdykande missförstånd biläggas: det nämligen att skillnaden mellan Dilthey och Rickert skulle bestå i att den förre vill avgränsa humaniora från naturvetenskaperna på grundval av de olika *objekt*, *Geist* resp. naturen, som dessa vetenskaper står inför, medan den senare delar in vetenskaperna efter deras *metod*. Det förhåller sig snarare så att Rickert hävdar en skillnad mellan *Kulturwissenschaft* och naturvetenskap på, förutom det formellt-metodologiska, tillika på det materiellt-

föremålsliga området, och det är inte mindre på detta senare område som Rickert finner anledning att rikta kritik mot Diltheys *Geisteswissenschaften* med deras psykologiska basis. Rickert menar att indelningen i natur och *Geist* är otillräcklig för att ange den verkliga skillnaden mellan vetenskaperna. Det är inte det psykiska betraktat som vetenskapligt objekt som kan motivera en avgränsning från naturvetenskapen, utan vad Rickert kallar ett "kulturobjekt", dvs. de föremål som vi som värderande människor tillerkänner en särskild betydelse i jämförelse med de naturliga tingens utbytbarhet, "one damn thing after another". Till dessa "kulturobjekt" vill Rickert räkna religion och kyrka, rätt och stat, moral, vetenskap, språk, litteratur, konst, ekonomi och teknik. Av den anledningen är också *Kulturwissenschaften* en mera träffande term än *Geisteswissenschaften*.

Rickert överensstämmer med Dilthey i det att han ställer upp det historiska studiet av det individuella som de humanistisk-samhällsvetenskapliga studiernas säregna metodologiska grepp, men skiljer sig alltså från Dilthey genom hävdandet av den transcendentala och värdefilosofiska grundvalens nödvändighet för de icke-naturvetenskapliga vetenskaperna, en ståndpunkt som implicerar ett klart avståndstagande från Diltheys empirisk-psykologiska grundläggning av *Geisteswissenschaften*. Dilthey å sin sida hade i sin *Einleitung in die Geisteswissenschaften* förkastat termen *Kulturwissenschaften*, liksom *Gesellschaftswissenschaft* och *Soziologie*, som varande för snäva för att uttrycka sitt vetenskapliga objekt och även om han inte var helt tillfredställd med den term han själv satt i titeln på sitt arbete, eftersom den bara lyfte fram en aspekt av den mänskliga naturens oskiljaktiga psyko-fysiska helhet, så ansåg han den vara den minst inadekvata för det i fråga varande studiet. I ett av sina sista arbeten kommenterade Dilthey kritiskt Rickerts konception och invände utifrån nämnda helhetssyn på människonaturen mot den idealistiska nykantianska konceptionen av *Kulturwissenschaften* där historien framställdes som ett förverkligande av kulturideal och den mänskliga existensen uppfattades på ett allt för naivt sätt. Gent

emot detta synsätt framhävde Dilthey livets irrationella och instinktiva sida och de konflikter och spänningar som blev följden av denna ofrånkomliga realitet.

Differensen mellan Dilthey och Rickert i synen på psykologin som grundvetenskap skall ses mot bakgrund av kritiken mot "psykologismen" som gjorde sig så starkt gällande i sekelskiftets filosofi, till och med hos den senare, hermeneutiske, Dilthey. Denna nya vetenskapliga *mood*, med sitt avståndstagande från psykologiska angreppssätt, innebär *a fortiori* och i förhållande till den här aktuella problematiken ett brott med 1800-talets uppfattning om humanioras och samhällvetenskapernas vetenskapliga grundval, vilket också kan vara en delförklaring till varför Rickerts föregångare så helt har fallit i glömska. Den som i Rickerts ovannämnda skrift framför allt får representera denna vetenskapsteoretiska hållning, vilken utöver anknytningen till psykologin också inbegriper frånvaron av en renlig gränsdragning i förhållande till naturvetenskaperna, är germanisten och lingvisten *Hermann Paul*.

Paul (1846-1921) var den ledande teoretikern bland de s. k. junggrammatikerna. Dessa junggrammatiker, vilka har betraktats som föregångare till den vetenskapliga lingvistikens, är mest kända för formuleringen av tesen att ljudförändringar delvis kan förklaras med fysiska faktorer och därmed underkastas lagar som inte medger några undantag. Denna berömmelse har emellertid lett till ett förbiseende av Pauls mer nyanserade argumentation i hans mest kända verk *Principien der Sprachwissenschaft* (1880 med flera upplagor). Till Pauls övriga, och i det här sammanhanget högst intressanta, vetenskapsteoretiska bidrag, hör kravet på en metod- eller principlära för humaniora och samhällvetenskaperna, indelningen av vetenskaperna i lagvetenskaper och historiska vetenskaper och, genom denna skrift, förallmänligandet av termen *Kulturwissenschaft* - alla bidrag vilka Rickert också tacksamt omnämner.

I Pauls framställning så är det särskiljande för kulturvetenskaperna i förhållande till de visserligen mer grundläggande lagvetenskaperna att de förra studerar individerna som kultur- eller

samhällsvarelser, i växelverkan med varandra och med den samhällsleliga helheten, "mottagande och givande, bestämda och bestämmande". Av den anledningen måste kulturvetenskapen alltid samtidigt vara en samhällsvetenskap, *Gesellschaftswissenschaft* (8f). Det som kännetecknar kulturen är enligt Paul psykiska faktorer. "Det psykiska elementet är den väsentligaste faktorn i all kulturrörelse, det kring vilket allt rör sig, och psykologin är därför den yttersta grundvalen för all i en högre mening uppfattad kulturvetenskap." (s. 7f, kurs. i originalet). Dock tillägger Paul att det psykiska inte är den enda faktorn i kulturens utveckling, "det finns ingen kultur på rent psykisk grund, och det är därför åtminstone mycket oprecist att beteckna kulturvetenskaperna så som *geisteswissenschaften*". I Pauls reservation känner man igen det förbehåll som Dilthey några år senare skulle föra fram mot användningen av termen *Geisteswissenschaften*, vilket i och för sig inte avskräckte honom från att välja detta, enligt honom inarbetade, uttryck, likaväl som hävdandet av en mer realistisk människosyn. Paul för sin del skriver: "Den mänskliga anden måste alltid samverka med den mänskliga kroppen och den omgivande naturen för att frambringa en kulturprodukt". Därför måste man vid sidan av psykologin också ha kunskap om de lagar som reglerar rörelsen hos kulturens fysiska faktorer. "Också naturvetenskaperna och matematiken är en nödvändig grundval för kulturvetenskaperna." (8).

Pauls samhällsvetenskapligt och psykologiskt orienterade kulturvetenskapliga principlära förde honom, vilket han var medveten om, i närheten av tidens *Völkerpsychologie*. Till dess förnämsta företrädare och propagandister hörde *Moritz Lazarus* och *Heymann Steinthal*, grundarna av *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft* (1860-). Paul var yttermera elev till filologen Steinthal. Som barn av en mer realistisk tid avfördade Paul emellertid folkpsykologin som sysslande med en tom abstraktion. "Alla psykiska processer försiggår i de enskilda själarna och i övrigt ingestans." (13). Lazarus och Steinthal befanns ha överskridit den fundamentala skiljelinjen mellan lagvetenskaper och historiska veten-

skaper i försöket att fastslå allmänna lagar för vad som enbart kunde studeras ur ett historiskt perspektiv.

Liksom i fallet med Rickerts förhållande till Paul kan Pauls avspisning av Lazarus och Steinthal lätt fördölja avgörande impulser. Vid närmare undersökning visar det sig också att Lazarus har haft ett mycket stort inflytande på den senare vetenskapsteoretiska utvecklingen på det humanistisk-samhällsvetenskapliga området, en betydelse som först på senare tid har fått sitt rättmätiga erkännande. Lazarus influerade bl. a. senare betydelsefulla teoretiker som Dilthey och Georg Simmel. Lazarus (1824-1903) var på sin tid en inflytelserik filosof och, inte minst genom sin populärvetenskapliga verksamhet och sitt engagemang för tysk enhet, vida känd person. Hans mest framgångsrika verk *Das Leben der Seele in Monographien über seine Erscheinungen und Gesetze* (1856-57) utkom i flera upplagor under hans livstid. Däremot blev han som varande jude förvägrad en ordinarie professur i Tyskland; han fick därför söka sig till Schweiz och Bern. Först sent i livet erbjöds han en professur i filosofi i Berlin.

Lazarus är dock närmast att betrakta som en tidig sociolog – bara det senare diskrediterandet av folkspsykologin av national-socialisterna har kunnat undanskymma det faktum att Lazarus var en pionjär för sociologin, uppfattad som kulturvetenskap, i Tyskland (Köhnke). Lazarus utvecklade en teori kring kulturen som tema, där förhållandet mellan individerna och den omgivande kulturen och deras växelverkan med kulturens skapelser tematiserades. Lazarus övertog från Hegel begreppet *objektive Geist*, men omformulerade det, på ett sätt som fått efterföljd hos Simmel och Dilthey, till ett mer empiriskt begrepp och till att inkludera alla överindividuella yttringar hos ett folk. Medan det hos Hegel handlar om sociala yttringar av sedlighet, moralitet och rätt i familjen, samhället och staten, utvidgar Lazarus begreppet *objektive Geist* till att även innefatta böcker, byggnadsverk, konstverk, verktyg, kommunikations- och bytesmedel, stridsvapen, institutioner osv.

Av större betydelse för det här förföljda temat är att Lazarus,

tillsammans med Steinthal i en inledande artikel till sin ovan nämnda tidskrift, för en vetenskapsteoretisk diskussion som syftar till att etablera folkpsykologin som den grundläggande vetenskapen om mänskligheten. Författarna gör en tudelning av vetenskaperna i de som har naturen resp. de som har *Geist* som sitt föremål. Det naturliga skeendets väsen betecknas – i den tyska idealismens anda – som den blinda nödvändigheten, medan villkoren för anden är frihet, skapande och bevarande, och därigenom framsteg (15).

Ett problem för författarna, vilket Paul senare skulle skjuta in sig på och som återklingar i Rickerts korta avfärdande av "socialpsykologiska teorier", är till vilken vetenskapstyp psykologin, mot bakgrund av den här genomförda indelningen, skall räknas. Psykologin handlar ju – man följer här Herbarts empiriska psykologi – om mekaniskt lagbundna processer bland föreställningarna. Det förefaller här att saknas såväl frihet som framsteg. Men författarna vill reservera sig på den sistnämnda punkten vad gäller det psykiska området. Här återfinner man nämligen, trots den strikta lagbundenheten i förloppet, en kumulativ utveckling som sägs innebära ett framsteg. Härifrån sluter man raskt att psykologin tillhör vetenskaperna om *Geist*, till yttermera visso utgör folkpsykologin den "rationella motiveringen" för historien, fattad som mänsklighetens biografi (16-19).

För att rekapitulera: Lazarus och Steinthal hävdar, i likhet med Dilthey några decennier senare, i inledningen till sin tidskrift, att de humanistisk-samhällsvetenskapliga disciplinerna har *Geist* som objekt för sitt studium. Samtidigt var Lazarus en pionjär för en sociologiskt orienterad vetenskap om kulturen som en överindividuell och präglade kraft, där såväl materiella element som mer renodlat andliga yttringar tillerkändes en plats. Det kan därför inte överraska att Lazarus i samma tidskrift också talar om en *Culturwissenschaft*, "vilken förhåller sig till kulturhistorien, så som statsvetenskapen förhåller sig till den politiska historien". "Denna vetenskap sönderfaller nu givetvis i olika discipliner, vilka delvis redan innan denna självständigt har arbetat sig upp. För att inte tala

om statsvetenskapen, konst- och kyrkohistorien osv., så vinner nationalekonomin, samhällsläran, och den lärda republikens gemensamma tjänare, statistiken, dagligen i rum och volym.” (*”Geographie und Psychologie”* (1860), 214f).

Det är påfallande att Lazarus inte har något behov av att skilja mellan vetenskap om *Geist* och kulturvetenskap, något som det senare blir så viktigt att göra en distinktion emellan, vilket, förenklat uttryckt, får tillskrivas hans position mellan den Hegelska metafysiken och den senare posthegelianska vetenskapliga realismen. Den indelning som Lazarus och Steinthal företog mellan vetenskaper om naturen och vetenskaper om *Geist* torde också kunna föras tillbaka till en distinktion som Hegel gör i sin logik.

För att avrunda återvänder vi till den inledningsvis ställda frågan om uttrycket *Kulturwissenschaft*, som vi nu, sedan vi har grävt oss ned några lager i debatten, har återfunnit vid början 1860-talet. Är Lazarus dess upphovsman? På denna fråga kan man ge ett lika klart som nekande svar. Vid kejsarliga vetenskapsakademien i Wien föredrogs vid ett sammanträde den 9 juli 1851 ett bidrag tillsänt akademien från bibliotekarien vid kungliga biblioteket i Dresden, *Gustav Klemm*. Denne presenterade däri ett utkast till en ”allmän kulturvetenskap” som han, liksom drygt ett decennium senare Lazarus, ställde mot kulturhistorien. Medan kulturhistorien studerar mänskligheten ”såsom en individ i sin kronologiska utveckling” har kulturvetenskapen till uppgift att framställa de fenomen, utgående från de krafter som försynen har nedlagt i människan, som framträder i utvecklingen under konfrontation med naturen. Vidare att finna orsakerna till dessa i människorna liksom i naturen samt påvisa de lagar som reglerar denna växelverkan.

Klemm betonar att *Culturwissenschaft* är en erfarenhetsvetenskap i likhet med naturvetenskapen och att den skall åskådliggöra mänskligheten i ”sin samlade verksamhet”, allt ifrån de ”materiella grundvalarna”, ”i första hand alla de av människan för sin näring, sin beklädning, sitt boende, bearbetade naturämnen, eller av naturämnen sammansatta och blandade näringsprodukter av alla sorter,

kärl, verktyg, maskiner osv.” För de ”högre kulturstadierna” kan man också nämna ”redogörelser och urkunder från fördrag, förordningar och inrättningar”, liksom ”varjehanda redogörelser som är tillgängliga för mänskliga omständigheter, vid sidan av vetenskapens och konstens produkter” (168f, 184).

Det förvånar inte att Klemm, som även skrev en *Allgemeine Culturgeschichte* i tio volymer och en *Allgemeine Culturwissenschaft* i två, lär ha påverkat den engelska antropologen Sir Edward Burnett Tylor, som i sin tur har utövat ett stort inflytande på den angloamerikanska förståelsen av *culture* så som omfattande all mänsklig verksamhet. Därmed har vi till slut, och möjligen paradoxalt, från utgångspunkten i Rickerts idealistiska *Kulturwissenschaften* kommit närmare våra dagars *cultural studies* med deras uppvärdering av den materiella kulturen, vilket i sin tur ofta framställs som en innovation av det själlösa 1900-talet.

Litteratur

Uppgifterna om förekomsten av begreppen *Kulturwissenschaft*En och *Geisteswissenschaft*En är hämtade från Erich Rothackers *Logik und Systematik der Geisteswissenschaften* i *Handbuch der Philosophie*, II: Natur/Geist/Gott, München och Berlin: R. Oldenbourg 1927. Rothacker lyfter fram Hermann Pauls betydelse för indelningen i *Gesetzeswissenschaften* och *Geschichtswissenschaften*, även som för användningen av termen *Kulturwissenschaft*. Rothackers förmodan om att termen *Geisteswissenschaften* först förekom i den första tyska översättningen från 1849 av Mills *System of Logic* (1843) stämmer dock inte. Däremot utgick, vilket Rothacker med rätta framhäver, avgörande influenser på språkbruket från den tyska idealismen.

Klemms användning av termen *Kulturwissenschaft* noteras i A. L. Kroebers och Clyde Kluckhohns inventering *Culture. A Critical Review of Concepts and Definitions*, Papers of the Peabody Museum of American Archeology and Ethnology, Harvard University, Vol. XLVII – NO. 1, Cambridge, Massachusetts 1952. Den här refererade uppsatsen av Klemm från 1851, som föregår hans *Allgemeine Culturwissenschaft*, utkommen i två delar 1854 och 1855, nämns dock inte i deras framställning.

En givande, men inte alltid övertygande, diskussion om användningen av termerna i tyskan återfinns i Herbert Schnädelbachs *Philosophie in Deutschland 1831-1933*, Frankfurt am Main: Suhrkamp 1983.

Diltheys hållning i den terminologiska frågan diskuteras av Rudolf A. Makreel i *Dilthey. Philosopher of the Human Studies*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press 1975.

Om Lazarus finns framför allt Ingrid Belkes "Einleitung" i *Moritz Lazarus und Heymann Steinthal. Die Begründer der Völkerpsychologie in ihrem Briefen*, Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) 1971. Upplysningen om Lazarus' användning av termen *Kulturwissenschaft* har hämtats från Klaus Christian Köhnkes artikel, "Soziologi als Kulturwissenschaft. Georg Simmel und die Völkerpsychologie", *Archiv für Kulturgeschichte* 72. Band 1990, Heft 1, 223-232. Köhnke verkar emellertid inte vara medveten om det anmärkningsvärda i detta tidiga bruk av termen.

Följande primärtexter har använts: Heinrich Rickert, *Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft*, dritte, verbesserte Auflage, Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) 1915; Wilhelm Dilthey, "Einleitung in die Geisteswissenschaften. Versuch einer Grundlegung für das Studium der Gesellschaft und der Geschichte", I, i *Gesammelte Schriften*, I, Leipzig och Berlin: B. G. Teubner 1922; Hermann Paul, *Principien der Sprachgeschichte*, Halle: Max Niemeyer 1880; Lazarus' och Steinthals Inledning till *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft*, 1, 1860, 1-73, samt Lazarus' anmälan i samma tidskrift, "Geographie und Psychologie. Auf Anlaß von K. Andree, *Geographische Wanderungen*, Dresden 1859", 212-221; Gustav Klemm, "Grundideen zu einer allgemeinen Cultur-Wissenschaft" i *Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*. Philosophisch-historische Classe. Siebenter Band, Wien 1851, 167-190.

I Kulturanatomens hus

Laura – ett kompositum i Sigrid Combüchens *Parsifal*

Bo Svensson

på första festen i Lauras hus skall Perle och hennes make presentera "Laura", husets första, okända kvinna. Som ljudmarionett. Så här konstruerad:

ett kvinnoväsen har skapats av restinventarier i det gamla husets gömmor. En expert på sådana illusionsnummer har fått tillgång till fynd som Perle och hennes make gjort i källare och på vind och i jorden som de vänt på.

Experten har skrapat en flaga av fresken, har fått låna en hatt lika nätt och lackerad som målningens frisyr. Den har suttit inkilad mellan en rökgång och en bärande balk på vinden. När de bröt loss en gjutjärnskaamin i den gamla frukt-källaren, hittade de några handskrivna brev och en flaska nagellack.

På vinden åter en fonogramskiva av ebonit, med texten Hector Berlioz: Ofelias död. Philharmonia Orchestra and Choir of St Martin in the Fields. Cond. Otto Klemperer.

Under den enorma vinstocken kvarlevor av två hundar, på en garderobshylla i en skrubb, djupt inbäddade i damm och spindelväv – kam, borste och spegel i nysilverinfattning.

Med mera: ett trasigt örhänge med en ametist och ett brunt hårstrå, en lista med sifferkombinationer fastnålad på insidan av luckan i ett väggfast skåp. Kanske gamla identitetslås eller banktillhåll.

Ur föremålets koder har illusionisten hämtat upp en Laura. Hårstrået har gett rösten, breven ordföljd, tidningarna som fanns uppklitrade under originaltapeterna – tidsbild. Och så vidare, de vet inte allt han företagit sig, under arbetets gång

har han givit dem ett smakprov på hennes sång. Den lät gycklande, men de fick bara höra den förklinga.

I salen släcks nu allt rörljus, belysningen skall flacka och vara levande. Lauras klänning blir en nyans mörkare, hennes kinder får skuggor. Det är som loge hon plötsligt, som böjde hon litet sitt huvud. En mörk skära blir synlig, en ljus skugga. Och så kommer rösten. Den siver fram på flera kanaler, ute i rummet samlar den sig till en ton som är ljusare än bilden.

Sigrid Combüchen, *Parsifal en berättelse*, s 52f.

När Ingrid Elam presenterar Sigrid Combüchen i *Nordisk kvinnolitteraturhistoria* framhåller hon att Combüchen uppvisar ”ett nog så suveränt ointresse för traditionell romankomposition: handlingstrådar introduceras utan att knytas ihop, gestalterna är sällan avrundade. /—/ Sigrid Combüchens perspektiv (är) rotlöshetens och (hennes) seende kalejdoskopiskt.” Det är lätt att ansluta sig till ett sådant omdöme och till Elams bedömning av Combüchens då fem, sedermera sex, olika romaner som

lika många formexperiment i modernismens efterföljd, men det finns också ett komplext samband mellan idéinnehåll och form i dessa romaner, som om varje nytt uppslag, varje ny problematik, krävde sin speciella konstnärliga lösning, oberoende av rådande trender.^{1 2}

Laura i citatet ovan är en detalj i den omfattande väv som Sigrid Combüchen kallar *Parsifal en berättelse*. Laura förekommer bara i ett kapitel, men jag har valt henne som ett avgränsat exempel med tanke på att hon både kan exemplifiera Combüchens kalejdoskopiska berättande, där Laura och hennes hus ingår i en mycket mer omfattande väv, och för att Lauras hus har så lämpliga symboliska kvaliteter i relation till det Kulturanatomins hus, som Sten Kindlund och Anja Edén nu står i begrepp att lämna. Det heter ju att varje hus bär spår av sina användare. Är det inte också så att man, när man lämnar ett sådant hus, bär delar av det med sig, likt snigeln, genom sitt fortsatta liv?

Elams karaktäristisk visar utmärkt att det finns många olika skikt i Combüchens romaner. *Parsifal* är inget undantag. De läsare jag har frågat betecknar den som intressant men mycket svårläst. Det kan finnas olika anledningar till det: den bakomliggande hypotexten (Chrétiens *Perceval*), Combüchens poetik inklusive hennes sätt att börja, den komplicerade berättarväven, mixturen av dystopi och medeltida riddarsagor. Kulturanatomens hus, uttrycket är mitt inte Combüchens, kräver kringgående rörelser. Jag tar därför först upp den medeltida förlagan *Perceval*, därefter dystopin i Combüchens *Parsifal*, och slutligen poetiken, dvs sättet att väva samman de olika komponenterna, innan jag i det avslutande stycket återvänder till Lauras hus och vad som där tilldrar sig.

Förlagan

Sigrid Combüchens *Parsifal* (1998) består av tre delar: Hemmet, Resan och Färjeläget. Dispositionen följer på detta sätt i grova drag den unge riddaren Percevals livs- och bildningsresa hos främst Chrétien de Troyes och Wolfram von Eschenbach.³ En vanlig uppfattning är att källorna kan sökas i keltiska myter och folklöre och att ett ökat kristet innehåll infördes genom Chrétiens *Le Conte du Graal*, som i sin tur har påverkat senare versioner av Gralsagan. Combüchen har i samtal berättat⁴ att det främst är Chrétien och inte Wolfram som har fått tjäna som hypotext.⁵

Den överbeskyddade och erfarenhetslöse Parsifal lämnar hemmet och sin sörjande moder sedan han mött fem väpnade riddare och genast förstått att det är riddare han vill bli. Han ger sig iväg till kung Arthurs hov och dödar på vägen dit i en duell en av Arthurs fiender, den Röde riddaren. Parsifal tar Röde riddarens häst och rustning och blir därefter välvilligt mottagen i kung Arthurs hov, trots att han beskrivs som en tönt, med strumpebanden hängande utanpå rustningen. Men han måste lära sig en väpnad riddares dygder, så därför skickar Arthur ut honom på äventyr. Så småningom möter Parsifal en fiskare, som bjuder honom att övernatta i sin rid-

darborg. Fiskaren, som är svårt skadad i underlivet, är kung där.⁶ Parsifal får ett stort svärd av fiskarkungen, bjuds på en furstlig måltid och får under aftonens gång beskåda en procession med jungfrur, som förevisar en blödande lans, några kandelabrar och en storslagen Gral på ett silverfat, men han ställer inga frågor för han har just undervisats om att det är ouppfostrat att fråga. Men detta får katastrofala följder. Följande morgon får Parsifal veta att om han ställt sina frågor så hade fiskarkungens plågor upphört och själv hade han fått överta makten över Gralborgen. I stället hamnar han nu ute i kylan. Därpå följer fem långa år av övningar i vapnens och de höviska sedernas bruk innan Parsifal är mogen att återvända till Gralborgen.

För Norris J Lacy utgör det som han kallar ”undersökningen” ett av de mest frekventa berättargreppen i Chrétien Arthursagor.⁷ Undersökningen ger hjältarnas äventyr med dueller och sköna damer struktur, och bjuder den lyssnande eller läsande publiken på exotiska och underbara upplevelser, samtidigt som de förser berättelserna med en etik. Protagonisterna undersöker världens beskaffenhet och uppnår därigenom insikter om vad ett förebildligt ridderskap innebär.

Lacy tycker sig kunna dela in alla Chrétien berättelser i Arthur-sagan i ett ”före” och ett ”efter”. Skiljelinjen utgörs av krisen, då en figur sätts på prov och försöker lösa det problem krisen medför. Parsifals utveckling från klumpig barnslighet till luttrad erfarenhet delar Lacy in i tre stadier, i likhet med andra riddarberättelser: Till att börja med uppnår hjälten personlig tillfredsställelse och världslig framgång genom att lära sig de yttre reglerna för en riddare, därefter upptäcker han ett fel eller misstag som lett honom på villovägar och slutligen, under den största delen av berättelsen, genomför han en rad äventyr för att ytterligare undersöka reglerna för ett ridderligt uppförande, så att han kan återfå sin självrespekt. Han vägleds nu i högre grad av sin inre natur i stället för att imitera en ytligt uppfattad ridderlig kod.⁸

Det finns också en parallellberättelse i *Perceval*. I den förekommer riddaren Gawain, och i synnerhet hos von Eschenbach bildar

Gawains äventyr ett slags komplementära motpoler till Parzifals. När Parzifal försvinner ut ur berättelsen dyker Gawain upp och när Parzifal inträder igen försvinner Gawain. Också Chrétien spelar ut de bådas karaktärer mot varandra. Gawain får sin betydelse hos Chrétien, trots sin frånvaro, genom att tjäna som ömsom positivt och negativt exempel för Parsifal.

Combüchens dystopi

Sigrid Combüchens *Parsifal* inleds inte med att den unge hjälten lämnar hem och moder för att bli riddare. Huvudpersonen är inte en yngling som vill bli riddare utan en redan medelålders kvinna som heter Perle. ”Det finns en mycket religiös Parsifal-version från 1200-talet, där Parsifal heter Perlezvaus. Efter den versionen kallar jag henne Perle.”⁹ Tiden är obestämd men dystopisk, en nära framtid, någon gång under 2020-talet förefaller det att vara.

Perle hade en gång ett hem, också ett äktenskap och ett arbete, som journalist på dagstidningen Standart, vars chefredaktör hette J A Gawain. Han hade satsat på kvalitet och ”gynnade henne, som solen gynnar organismen, också när den inte skiner.”¹⁰ (13) Perle, som i sin grundutbildning läst det humanistiska blocket, hade fått skriva bakgrundsmaterial och analyser på tidningen. Men Standart förlorade marknadsandelar: ”Dagen har inte tid för gårdagen och kastar därför ingen skugga över morgondagen, fastslog styrelsen” och Gawain, som hade motsatt sig strukturella förändringar och ”vägrat ta emot högre lön för ändrad inställning” (14) hade fått gå. Också Perle fick sparken. När Perle skilde sig förlorade hon samtidigt sina och makens båda samägda hus, för ”oturligt nog hade lagen om ’inskränkningar i kvinnligt ägande av husfastighet’ gått igenom i parlamentet bara två dagar tidigare.” (15)

Redan när kapitel 1, Hemmet, börjar har således huvudpersonen, till skillnad från Chrétiens Perceval, uppnått mogen ålder och dessutom förlorat hem och arbete. Det kan vara intressant att relatera denna utveckling till den undersökning som Lacy hänvisar till,

när han beskriver de medeltida Arthursagorna. Perle befinner sig redan i undersökningens tredje stadium, i sitt "efter". Hon har förlorat de yttre kriterierna för framgång i livet, och har därefter genomgått en kris, när hon förlorade hem, äktenskap och arbete. Hon befinner sig nu i det tredje stadiet, den långa vägen mot ett återupprättat, kanske sannare liv. Hon hade som ett arv från Gawain begått det journalistiska "misstaget" att vilja satsa på kvalitet, historiska perspektiv och analytisk fördjupning när ägarna i stället förespråkar populism:

Ingen är intresserad av det övergripande, som skapades av Plato. Nej, de vill veta om sig själva, hur de är, och vad det är för öden de har. Och de vill berätta om sig själva och vad de har. Det här är en allmän tanke om världen och kunskapen.
(11)

Medan Perle, i homologi med Arthursagorna, befinner sig i sin undersöknings tredje stadium är kollegan och väninnan Livia däremot kvar i undersökningens första stadium, eftersom hon böjt sig för den nya ledningsfilosofin och fått behålla sitt arbete. I bokens inledande partier fungerar de fiktiva figurerna Perle och Livia som varandras polära spegelbilder i förhållande till de krav som medie- och samhällsutvecklingen ställer på medborgarna. Perle försörjer sig på enstaka frilansuppdrag och bor med tjugofyra andra arbets- och hemlösa individer under en bro, kallad Saxonbron, där de hem- och arbetslösa delar på sex pissoarer, två toaletter och en primitiv dusch. Väninnan Livia arbetar fortfarande på Standart, som nu är ett "middagsblad", dvs en kvällstidning. Hon har sadlat om från medicinsk journalist till ödesanalytiker och skriver horoskopet och uttolkar stjärnorna, ett material som upptar en fjärdedel av tidningens innehåll. Hon har ett erotiskt vidlyftigt privatliv. Det råder stor bostadsbrist men Livia har sin tvårummare och där har Perle "ståplats": garderob, kylskåpsfack, en hylla i badrumsskåpet, möjlighet att duscha. I berättelsen antyds det pris som Livia får betala för sin yttre framgång. Det märks alltid i de ganska få partier där hon förekommer, t ex vid Perles ankomst till lägenheten: "Irri-

tation duschar ur hennes (Livias) porer /.../ Det är inte tydligt om olusten är tillfällig eller om hennes sinnelag har genomgått en definitiv förändring.” (15)

Hemmet, den första delen i Combüchens *Parsifal*, är alltså lokaliserat till protagonistens hemlöshet. Denna upplösta relation mellan titel och påföljande berättelse förbryllar. En tänkbar förklaring till valet av titel måste därför sökas på annat håll än i Perles aktuella belägenhet. Två hypoteser: 1) titelvalet bottnar i berättelsens övergripande homologiska relation till Arthursagans Perceval och dess undersökning. Även om begynnelsen hos Combüchen markerar protagonistens hemlöshet finns det gott om tillbakablickar till tiden före krisen, när t ex Perle och hennes make bjuder till fest i sitt då nyinköpta andra hus, det s k ”Lauras hus”, som jag återkommer till längre ner. 2) Det går att läsa *Parsifal* på en metanivå, genom vad som kanske rentav skulle kunna kallas allegorisk läsart¹¹, om den relateras till den poetik som finns anlagd i Combüchens arbetssätt. Hemmet står då för skrivsättet och sökandet efter en början, ”hemma”, i de egna hörsel- och synintryck som får ange klangfärgen i berättelserna. Den första hypotesen, som kanske är den troligare, har jag redan kort berört. Den andra, den allegoriska läsningen, vill jag förankra i Combüchens poetik, där den får sin grundläggande betydelse, alldeles oavsett om man kan kalla en sådan metanivå för allegorisk eller ej.

Poetik

Sigrid Combüchen har ett egenartat sätt att börja sin berättelse. I alla tre delarna, Hemmet, Resan och Färjeläget förekommer inledande partier, som jag skulle vilja beteckna som förspel. Innan Perle gör sin entré på sidan 9 i *Parsifal*, i det första kapitlet med den suggestiva rubriken ”Vad fröar du, min droppe?” så förekommer det en upptakt, två sidor dessförinnan. Upptakten förefaller inte ha något innehållsligt samband med vare sig Parsifals eller Perles his-

toria. Den består av ett lyriskt, metaforrikt stycke. Ett odefinierat berättarjag inleder med: "Först fröar jag toner." Tonerna droppar en och en. Genom att det sätts klammer om dem blir de musik, enskildheter som flyter samman. Med tonerna följer bilder, de kommer "med vinden som samlar morgonskräp". Ljudet strömmar ur dörröppningen till en pianobar, på Hôtel Metropol, där den vietnamesiske städaren - nu berättas det i tredje person - hade trott att han glömt hur man spelar, men i en städpaus låter fingrarna minnas utan kommando från en notbild: "d-d-d-d, d-b-c-d. d-d-ess-ess, f(-) -d.":

Det är kanske så man skall spela Chanson triste. Eller Neige en hiver. Eller Nuages en novembre. "Mässig" anvisar en notbild. Han brukade spela från bladet innan han struntade, eller inte gitte. Eller fann att motoriken var hans sämsta.

"Mässig bis gelassen."

Hur kommer det sig att man minns – det man minns? Där sitter den vietnamesiske städaren vid ett Yamahapiano och hans minne fröar och han sätter klamme och genast blir det musik ur minnet. (7f.)

"Hur kommer det sig att man minns – det man minns?" Dimman kommer in genom dörren och de öppna fönstren och blandar sig med rumsatmosfären: "Rummet minns, med städaren som hjärna" - en annan tid och plats, när städaren bar vit kostym och spelade från bladet i en pianobar och rosenförsäljerskan kom in i baren, tre gånger varje kväll. Han minns att hon ingenting sålde. "Så passerade Frälsningsarmén på gatan utanför."

"Mässig bis gelassen." Måttfullt till lugnt. Anvisningar till en notbild. Så här presenterar författaren sig i ett annat sammanhang:

När man läser eller lyssnar till samtal om litteratur kan man få för sig att prosa är en del av "humaniora", en form av strukturerande reflektion. I själva verket är den ett sätt att översätta ordlösa sinnesförnimmelser och då ställer sig frågan: vilket är mitt viktigaste sinne? Utan tvekan hörseln. Den rät-

tar till vad jag tror mig se, den leder det bästa seendet. Ingen av mina romaner har börjat med idé, tema eller plan; inte heller med erfarenhet eller fingertoppskänsla – utan med en musikalisk fras. /—/ En av mina romaner uppstod ur en skotsk folkevisa, en annan ur en sekvens av en Bud Powell-version av "Embraceable you". Korta och långa kapitel kommer från de två lika toner med en oktav emellan, som bandoneonen utstöter i början av en tangofras, en seg och öde signal, som antyder hur lockande och svårt det är att börja – och fortsätta.¹²

Men Combüchens intresse för historiska material och litterära föregångare – hur kommer detta till användning i hennes poetik? I ett samtal med Tuva Korsström i Lund 1993 nämner hon att hon alltsedan romandebuten som skolflicka tror att både romanläsandet och ett intresse för historia har lett till att hon själv började skriva:

Egentligen har jag ju poetiska egenskaper, när jag tittar på vad jag gjort efteråt, men ingen riktig förmåga till koncentration. Jag vågar inte vila i de små fragmenten som poesis består av, utan bäddar in det i handling.

Sen är det väl också så att mitt romanursprung eller mitt ursprung som författare är mera historiskt än litterärt. Jag var mera intresserad av världshistoria som ung än av poesi och skönandlighet. Den litterära dimensionen kom överraskande in i det hela. Min tanke när jag började vid universitetet var nog att jag skulle bli historiker i första hand.¹³

Att både fördjupa sig i ett omfattande historiskt material och frigöra sig från det är komplicerat och kräver en utvecklad strategi. I Combüchens fall innebar det för Byronprojektet ett antal omskrivningar, "överskrivningar":

Det enda sättet att skriva en fiktiv roman av det här slaget är egentligen att glömma det man läst. Annars blir det liksom en shoppingvagn man kommer med, full med varor av olika slag som man ska ställa upp på disken. /—/ Det krävde väldigt mycket mer distans än jag hade till en början. Det krävde

att jag skulle veta mindre och mindre, samtidigt som jag visste mer och mer. Hans (Byrons) gåta växte så att säga, det är ju så att ju mer man vet om en människa desto mer gåtfull blir hon. /—/ Sen är det för mig generellt att hitta ett nytt språk för varje roman och då måste jag hitta början. Det är tänkbart att början inte hamnar i början utan mitt i, men jag måste hitta klangen i språket som jag känner är egen för just den här boken. Det är en ändlös process. Det kan ta månader för mig att hitta början på en bok. Det är så att man backar och slingrar och försöker ta språket med överraskning.¹⁴

När det gäller Parsifal-projektet är det lätt att hitta likheter. I vårt samtal om berättelsen nämnde Combüchen att hon ”hade stora högar med Arthursagan och andra berättelser liggande” omkring sig, men att hon sedan ”lyckats förtränga det mesta”. Hon nämner en nästan ogenomtränglig berättelsesamling i fyra band, skriven av munkar, där Lancelot ofta förekommer, och när jag kommenterade att ett sådant berättarstoff måste ha en rätt lös anknytning till moderhistorien, instämde hon och tillade:

Man bara föser in det mot denna Arthur-malström. Sådana sagokluster finns i Tyskland, England, i viss mån också i de isländska sagorna. Det är separata berättelser som faller in mot samma mitt. Det var faktiskt en tanke jag hade.¹⁵

Jag frågade också varför Combüchen hade valt att göra huvudpersonen till kvinna i stället för man:

Det är så här. Jag började skriva boken utan att veta vad jag skrev. Och när jag kommit sjuttiofem sidor framåt, vilket inte riktigt motsvaras av bokens handling, så tänkte jag – det här påminner om någonting. Var har jag hört den här historien förr? Och då upptäckte jag att det var en Parsifal-historia. Men då var redan Perle etablerad som den medelålders, litet tilltufsade kvinna som hade levt ett liv och nu var en rätt renskrapad gestalt. Den unge Parsifal är en tonåring i de medeltida berättelserna, och han vet inte någonting om någonting. Perle har hos mig kommit i de nya tonåren så att

*säga. Hon börjar sin ålderdom och vet återigen inte någonting om någonting.*¹⁶

Den enklaste förklaringen till varför del 1 har fått titeln "Hemmet" får nog sökas i den tidigare nämnda första hypotesen, homologin till Chrétiens Parsifal-saga. Men poetiken, som påverkar gestaltningen, kan också spela in, i berättandets svärfångade orkesterring, och då blir "Hemmet" ett förspel eller ouvertyr.¹⁷ Närmast "hemmet" kommer vi nog ändå i det avsnitt i del 1, som har rubriken "Kalenderåret".

Lauras hus

Efter det ovan beskrivna inledande kapitlet i del 1, "Vad fröar du, min droppe?" följer "Skall jag berätta min dröm?" (22ff) som handlar om Perles besök i generalen Piscators "borg", en bunkerliknande villa inramad av skyddsanordningar från Vietnamkrigets och DDR-murens dagar och sensorer mellan rummen därinne. Piscatoravsnittet utspelas i dystopins tid. Berättandet präglas av en egenartad ryckighet genom idel korta kronologiska baklängesblickar: "Låt oss gå några timmar tillbaka i tiden..." (23), "Innan de kommit så långt..." (25), "Men innan denna diskussion kan äga rum..." (28), "men först inträffar en sak..." (34).

Det därefter följande tredje avsnittet eller kapitlet, utspelar sig också i tillbakablickar, och har rubriken: "Kalenderåret / – minnen av hus och hem –" (40–85). Det har en ramberättelse som består av en tillbakablick till den tid då Perle ännu hade make och hem, "Lauras hus". Innanför ramberättelsen finns ett antal historier, berättade ur Lauras perspektiv. Kronologin är här ännu mer uppbruten än i Piscatoravsnittet, eftersom "kalenderårets minnen" ges i form av tillbakablickar till Lauras olika åldrar från 14-årig flicka till åldring. Där finns också insprängda historier om kvinnoöden, som medför perspektivbyten. Ramberättelsen om Perles husägar- och familjedagar innehåller dessutom i det inledande partiet en historisk exposé om hemlöshetens historia från 1985 och framåt och

avslutas med dialogpartier ur det populära radioprogrammet "Tjugo frågor", där det hemliga ordet är "Gral", och frågepanelens ledtråd blir "gåtan är gåtan".

Först förefaller de olika berättelserna inte alls hänga samman. Det beror inte minst på det som Ingrid Elam tidigare påtalat: "handlingstrådar introduceras utan att knytas ihop, gestalterna är sällan avrundade"¹⁸. För att skapa sammanhang tvingas läsaren istället att anlägga en mer tematisk läsart. Då finner denne läsare åtminstone ett tema och två motiv. Temat skulle kunna betecknas som att "(gåtan är) att leva med döden (i stället för kärleken)" och motiven kan uttryckas som "hemlöshet" respektive "en trebarnsmoder saknar sina två äldsta förlorade söner". Här är inte platsen att gå igenom hela den sinnrika väv där trådarna löper samman. Vad det ytterst är fråga om är ändå ett egenartat försök att bearbeta hypotexten, *Perceval ou le Conte du Graal*, genom att ympa delar av den på hypertexten, dystopin, med dess laddning av aktuell samhällskritik och existentiell sorg.

För den insiktsfulle läsaren är det föga överraskande att finna att kvinnorna innanför ramberättelsen alla har ett drag gemensamt med Parsifals mor, som har skyddat, ja överbeskyddat sin yngste son i ett fåfängt försök att inte släppa honom ut i livet och därmed också till döden på ett slagfält, det öde som mött hennes båda äldsta söner. När Parsifal yrvaket lämnar sin mor dör hon av sorg. Om det inte vore för Combüchens osentimentalt korthuggna prosa vore det lätt att utnämna berättelserna innanför ramberättelsen till ett hommage till alla soldatmödrar, som förlorat sina barn i kriget. Detta har också blivit Lauras öde, som nu får tjäna som kompositum i ramberättelsen om Perle och hennes man och den fest de ordnat i det hus, som jag avslutningsvis inte längre kallar Lauras utan Kulturanatomens hus: "Hic est locus ubi mors gaudet succurrere vitae"- detta är platsen där döden bispringer livet.

I det inledande citatet såg vi hur experter plockade samman Lauras beståndsdelar av restinventarier i det gamla husets gömmor, enligt spelregler för dystopisk science fiction som kan föra tankarna

till Stanislaw Lem.¹⁹ Det är ljudmarionetten Laura som skall svara för underhållningen på den societetsfest som Perle med make anordnar och det gör hon med att svara på en fråga:

"Som vid en intervju. Luskar lydigt in i sig och svarar:

"Misstag av betydelse?"

Tankepaus.

"Många!" (53)

Hennes värsta misstag var att missa sin stora kärlek genom en idiotisk brevväxling med förväxlade kuvert. I stället gifter hon sig med en annan man, som i sin tur älskade en annan kvinna. Men tre pojkar fick de. I nästa berättelse är Lauras parisbesök vid 14 års ålder, där hon bodde på ett flickhotell, ramberättelse för hennes städerskas berättelse om hur hon och hennes familj – med tre söner – som kommunister flyr från tyskarna mot spanska gränsen och under flykten tvingas överge två av sönerna efter vägen. De återfinns så småningom, men har blivit främlingar:

Det är så mycket som mår bäst av att glömmas. Men man kan inte glömma tillsammans. /—/ Det är ju minnas man gör tillsammans. (62)

Så stämmer ljudmarionetten sin luta och "Nu kommer vågor av ljud. Det är ett auditorium, en aula." Publiken sorlar och publiken hälsas välkommen av en pojkröst: "Välkomna till St Georges pojkgymnasiums höstfest. Vi skall ha lekar och mat och pumpatävling." Men först skall ungdomarna vara figuranter i en rad "musikaliska tablåer på en Berömd Berättelse /.../. Den som har skrivit text och musik och som sjunger och spelar luta är Mamma". Den som avses är Laura och Laura framför en kuplett²⁰ som följer tablåerna. "Hennes sång återberättar sagan":

Kuplett

*Hon hade tre söner, två redan döda.
Att föda och fostra är god, mänsklig möda.
Om den är förgäves som missvuxen gröda
blir livslustens tånjtråd så tunn och vill blöda.*

*Den tredje, beskyddad, vet ingenting annat
än hemfrid och spislukt, är förklädsförbannad.
Hon vill inte se honom fri och besannad
med sköld, svärd och lans – alltså krigiskt bemannad. (63)*

Kupletten innehåller 64 strofer och borde ta ansevärd tid att framföra. Den historia som här berättas är givetvis Parsifals äventyr från det att han lämnar hemmet till dess att han har tillbringat sin natt som gäst hos fiskarkungen i Gralborgen och morgonen därpå rider bort

*och visan förklingar.
Sen ettusen år har den tätt växlat vingar
och alla som sjunger och diktar den bringar
den sin sensmoral, alltså okänsligt tvingar*

*substansen att anta en förutsatt form.
Nej dikten skall inte betjäna en norm,
men skinnömsa raskt som en åldrande orm
och skörda en vind för att kunna så storm. (72)*

Så kommer vintern och röstmarionetten Lauras röst blir gammal. Hon berättar hur hon på ett tvåradigt durspel lärde sig spela baklängesmelodier så att resultatet blev mollklanger. Så gör hon en resumé över sitt liv, över glädjen och den tilltagande mollkänslan, över hur barnets allmakt några år senare avlöses av sorgerna, så det vuxna livets självbehärskning och slutligen detta - att vara gammal.

Lauras röst blir svagare och kuplettens inledande rader siver åter fram, knappt hörbara. Combüchen knyter åter samman hypo- och hypertext. Sonen Adrian var en av de första som stupade i kriget. Hans helikopter sköts ner över Egeiska havet. Ragnar var en av de sista som dödades, av en bomb, när han redan var hemförlovad:

Var är de nu? Något av dem finns kvar, men var? Nu har jag bara Lucas i livet. "Att föda och fostra är god mänsklig möda." (74)

Envoi

I rubriken utnämnde jag Lauras hus till Kulturanatomens hus. Röstmarionetten Laura är sammansatt av kulturrester från sitt gamla hus, från vind till källare. Husets storlek påminner hos Combüchen om huset på Biskopsgatan i Lund, även om det i hennes dystopi är lokaliserat i en annan tid och geografi, och Combüchen nog knappt ens omedvetet har haft sitt grannhus ett kvarter längre ner i Lunds professorsstad i tankarna. Intertextualiteten mellan de två husen får alltså helt tillskrivas mig, liksom kopplingen till två av husets viktigaste och mest framträdande kulturbärare, Sten och Anja, som jag i många år har haft nöjet att vara kollega till, och som nu lämnar sina utrymmen i huset för ett friare liv. Idén till den här undersökningen fick jag på Kulturanatomens hemsida:

”Huset är byggt i två paradvåningar, med en inredningsbar vind och stora källarutrymmen där vi fram till år 2000 har en samling medicinskt auktoriserade råttor. /—/ *’Hic est locus ubi mors gudet succurere vitae’* – så (ungefär i alla fall) lyder mottot över stora ingångstrappan; Detta är platsen där döden gläder sig åt att bistå livet. (Lat. succurro i en sådan konstruktion lär också kunna betyda att döden faller livet i tankarna eller i sällsynta fall att döden underkastar sig livet.)”²¹

Noter

¹ Ingrid Elam, "Sigrid Combüchen", i *På jorden. 1960 -1990. Nordisk kvinnolitteraturhistoria*. 4. Höganäs 1997, s. 310ff

² Chrétien de Troyes sista versberättelse, *Perceval ou Le Conte du Graal*, var ofullbordad när Chrétien avled, ca 1185. Den har överlevt i 15 medeltida manuskript, och fyra försök till fortsättning finns av andra författare av vilka två har förblivit anonyma. Ingående filologiska diskussioner har förts för att komma så nära originalversionen som möjligt, bl a av Keith Busby, *Le Roman de Perceval ou Le Conte du Graal. Édition critique d'après tous les manuscrits* (Tübingen 1993). Endast ett av manuskripten, nr 12576 i Bibliothèque National, Paris, innehåller Chrétiens epos och alla fyra fortsättningar utan några saknade delar. Erich Köhler, *Ideal und Wirklichkeit in der höfischen Epik: Studien zur Form der frühen Artus- und Graldichtung* (Tübingen 1956), betecknar denna Graldikt som en vändpunkt i den medeltida riddarromanens utveckling, en nyorientering, som bottnar i en djup känsla av alienation i det feodala samhället när den franske kungens hegemoni växer sig allt starkare. I stället för att som dittills idealisera samtiden genom att uppfinna en kung som beskyddar och favoriserar en allt fattigare adel så introduceras ett andligt sökande. Parsifal får en universell mission, att, likt Kristus, söka befria mänskligheten. Den uppfattningen delas av Paule Le Rider, *Le chevalier dans le "Conte du Graal"* (1978). Chrétien tillägnade sin berättelse hertig Filip av Flandern, som dog i Accra 1191, under tredje korståget. Wolfram von Eschenbachs Graalepos *Parzival* (1200–10) skrevs efter Chrétiens förebild och skildrar enligt kristet mönster Parsifals väg från paradisisk oskuld över syndafall till frälsning.

³ Sigrid Combüchen i samtal med mig, Lund den 2 april 2000.

⁴ Gerard Genette, *Palimpsestes, Literature in the second degree*, Lincoln and London 1997, s 5, gör en indelning i fem olika typer av intertextuella, eller i Genettes terminologi, transtextuella relationer. Den femte kategorin benämner han *hypertextualitet*. Termen innebär de relationer som förenar en text, här Combüchens hypertext, med en tidigare text, här Chrétiens hypotext, på vilken hypertexten har "ympats".

⁵ Fiskarkungen går också under namnen Piscator och Amfortas i de olika berättelserna i Arthursagens värld. Sitt oläsliga sår fick han sedan han låtit sig förföras av en okysk kvinna och därefter kämpat mot en hedning, som ville tillskansas sig den heliga Gralen.

⁶ Norris J Lacy, *The Craft of Chrétien de Troyes: An Essay on Narrative Art*. Davis Medieval Texts and Studies, Univ. of Calif., Vol 3, Davis 1980, s 1.

⁷ a.a. s 11.

⁸ Combüchen, 2 april, 2000.

⁹ Combüchen ser Arthursagans Gawain som ”den mest gåtfulle figuren. Han är den äldste gestalten av riddarna, tror man. Han är förkristen, en solgud.” I hennes berättelse ”abdikerar (han) som solgud. I stället blir han en frånvaro i relation till Perle och hennes rörelser. Det är den funktionen han fyller.” a.a.

¹⁰ Jag använder termen allegori i dess mest ursprungliga mening, i anslutning till *Svenskt litteraturlexikon*, 2. uppl 1970, s 10, där termens etymologi härleds från grek. *allegori' a*, egentl. ”talande på annat sätt”. Där anges bl a också att allegorin inte ”är en stilistisk figur utan närmast en litterär form ... som avser att åskådliggöra någonting annat än det direkt, bokstavligt framställda.”

¹¹ Sigrid Combüchen, självporträtt i *En roman av...*, en antologi för Utbildningsradion och En bok för alla, red. Göran Skogberg, 1994, s 46.

¹² Tuva Korsström, *Berättelsernas återkomst. På spaning efter den europeiska romanen*, Borgå 1994, s. 215.

¹³ a a s 222f.

¹⁴ Combüchen, 2 April 2000.

¹⁵ *ibid.*

¹⁶ Här måste det ändå vara på sin plats att införa Wagners opera Parsifal, om inte annat så för att genast föra ut den igen. Så här svarade Combüchen på min fråga: ”Nej, Wagner har inte betytt något. Hans Parsifal är till skillnad från Eschenbachs oerhört arisk. Där finns mycket vitt och svart, häxor och ädla riddare. Musikaliskt vill jag inte uttala mig om operan, men innehållsligt tycker jag att Wagner är alltför retorisk, även om han bygger på Eschenbach. Parsifal är Wagners mest germanska opera.” 2 april 2000.

¹⁷ Elam, a.a.

¹⁸ Det är Combüchen själv som hänvisar till en sådan möjlig hypertextuell relation, i det textavsnitt som innehåller en ingående beskrivning av den alltmer eskalerade, militanta klasskampen mellan husägare och bostadslösa, som omedelbart föregår ”II. Festen”: ”Allt som hände hade förutsagts sedan länge. Men profeter, som Stanislaw Lem, kallades i sin tid dystopister. De var inte tillräckligt poetiska för att vara profetiska. Ingen rättade utvecklingen efter deras varningar även om man i litterära högtidstal lovade att betänka dem, medan man intensifierade marschen in i deras framtidsvision”. (48)

¹⁹ från franskans *couplet*, av *couple* par, ”under medeltiden solistiska strofer, som i rondeaun och ballatan sammanknöto de refrängartade körstroferna. /—/ I

operetten, sångspelet, vådevillen, revyn etc. är k. en strofvisa av skämtsamt, vitsigt el. satiriskt innehåll.” *Sv. Uppslagsbok*, Bd 17, 2. uppl 1950.

²⁰ Elisabeth Mansén på Kulturanatomens hemsida, och hennes källa Hördis Kristensen, *Vetenskapliga byggnader under 1800-talet. Lund och Europa*. Stockholm 1990.

Att dissekera provinsens tryckkultur

Roger Jacobsson

Sedan slutet av 1900-talet har synen på bokhistorisk forskning förändrats märkbart. Bokens roll som ett kraftfullt kommunikationsmedel sätts numera på ett självklart vis in i sociala, ekonomiska och politiska sammanhang. Både handskrifter och tryckta skrifter ses som en förutsättning för idéspredning, de har med kraft förändrat både samhällen och människors tankar – olika slags trycksaker har bidragit till att starta revolutioner och vält religioner över ända.

Dessa omständigheter har tidigare i allmänhet diskuterats och tydliggjorts ur ett nationellt perspektiv. Men diskussionen blir inte mindre tydlig om vi här väljer att förflytta den ut i riket en bit. Bort från centrum och ut till den svenska provinsens olika hörn.

Vanligtvis leder ”provinsen” tanken till något lantligt och samtidigt avlägset eller avsides, man associerar gärna till närliggande begrepp som landsort och landsbygd. I vissa sammanhang sätts provinsen eller regionen i en slags motsatsställning till centrala maktcentra, inte minst när det gäller kulturfrågor och ekonomiska eller politiska spörsmål. I de flesta fall torde dock förutsättningarna vara rakt motsatta, det vill säga att regionen eller provinsen agerar på egen hand, den hämtar sin energi inifrån, från den egna regionen. Många provinser har också haft olika egna projekt att befordra. Snarare har man mätt sina krafter – och även fört en dialog – med grannprovincerna.

När är då en tryckkultur provinsiell? Bokhistorikern John Feather som studerat engelsk bokmarknad före 1850, menar att

”provincial” is defined as roughly more then twenty miles from London” (Feather 1981:V). Det faller sig naturligt att göra en liknande gränsdragning när det gäller Sverige. Med ”provinsens” tryckkultur förstår vi således här de tryckorter som är belägna utanför Stockholm. Vi kan jämföra med hur man till exempel använder sig av begreppet ”landsortspress” om alla de dagstidningar som utges i landet utanför de tre största städerna, Stockholm, Göteborg och Malmö. De nya möjligheter som en tryckerietablering erbjöd när det gällde att kommunicera, informera och att sprida kunskap innebär att även rikets mer avlägsna landsändar tydligare kunde formulera ett lokalt samtal och samtidigt på ett nytt sätt även bli mer delaktiga i ett nationellt samtal. Med arbetande tryckpressar och regelbundet utgivna tidningar fick provinsen en tydligare röst.

De svenska provinsernas tryckkultur i äldre tid är dock ännu ett tämligen outforskat område (Jacobsson 1998:114). Delvis har detta att göra med att källmaterialet ofta är magert. Så är t.ex. fallet när det gäller tryckerietableringar. Vid sidan av trycklistor (i den mån de levererats in; luckorna är stora för många tryckerier) och bevarade tryckalster, är andra handlingar såsom räkenskaper, dagböcker, brevkorrespondens, trycknotor etc. mycket sparsamt förekommande. Detsamma gäller också i stor utsträckning kännedomen om provinsens bokmarknad i övrigt. Mycket arbete av ren grundforskningskaraktär återstår här att utföra.

Ur ett bokhistoriskt perspektiv är provinsens tryckkultur när det gäller svenska förhållanden således ännu ett föga upptrampat område. Inom flera andra humanistiska discipliner har ett regionalt eller provinsiellt fokus varit en självklar utgångspunkt. Bl.a. har etnologer med lång tradition undersökt svenska ”lokalsamhällen”, liksom under senare tid även socialantropologer; också historiker och idéhistoriker har från skilda utgångspunkter använt sig av ”lokalthistoriska” eller provinsiella perspektiv. Frågeställningarna har ofta cirklat kring hur det lokala förhåller sig till centrala (Leffler 64 ff). Vanligen har lokalsamhället betraktats ur det stora samhällets perspektiv. Vare sig det rör frågor kring områden som borgerlighet,

arbetarklass eller folkrörelser har diskussion ofta haft sin utgångspunkt i att diskutera en allmän utveckling, en slags moderniseringsprocess. Kanske är samhällsförändring ett bättre samlande och mer övergripande begrepp. De representationsproblem som uppkommer vid studier av en enda ort har ofta lösts genom komparativa lokalstudier.

Kan man, eller skall man då, tala om motsättningar mellan centrum och provins, och i vilka avseenden i så fall?

Under lång tid (och i vissa sammanhang fortfarande) värderades så kallad rikshistorisk forskning högre än lokalhistorisk forskning – lokalhistoria är perifer, rikshistoria mer central forskning menade man helt enkelt. Eva Österberg redde vid mitten av 1970-talet ut begreppen i en numera klassisk uppsats med titeln "Rikshistoria och lokalhistoria" (1975), men synsättet tycks fortfarande släpa med i kommentarer till projektansökningar och i sakkunnigutlåtanden. Österberg menade att man i stället skulle utgå ifrån att det i själva verket förelåg ett samspel mellan centrum och periferi, och att man med detta som utgångspunkt skulle försöka sätta ljuset på lokalsamhällets egna möjligheter till förändring och förnyelse.

I stället för att ta fasta på motsättningar kan det vara mer fruktbart för forskaren att tala om ett möte, mötet mellan det nationella och det lokala, eller mellan det ena lokala och det andra lokala. Med den aspekten borde man på ett mer fruktbart sätt kunna närma sig kunskap eller insikt om något mer allmänt. Min egen undersökning (under utg.) om provinsens tryckkultur, där jag bland annat har studerat Härnösand och Hudiksvall, skulle, tillsammans med min tidigare undersökning om boklig kultur i Umeå (Jacobson 1995), med det synsättet i någon mån representera andra tryckkulturer i landet. I synnerhet dem man kan finna i städer med liknande sociala karaktärsdrag som de i min undersökning, t.ex. i Västerås eller för den delen Karlskrona eller Kalmar.

Med begrepp hämtade från brittisk lokalhistorisk forskning, framför allt inom den så kallade "Leicester school" skulle man kunna

beskriva detta angreppssätt som "national history localized". Man gör här en distinktion mellan historia om ett lokalsamhälle "local history per se" (dvs. dess ursprung, tillväxt, eventuell uppgång och fall) och undersökningar av beslut på riksplanet, nationella strömningar, överförda på det lokala planet (Österberg 1975:171; Aronson 1992:112 ff). Detta synsätt, att låta studiet av lokalsamhället tjäna som underlag, mer som medel än ett mål i sig, för att bekräfta ett nationellt sammanhang har under de senaste decennierna varit den vanligaste infallsvinkeln vid lokalhistoriska studier i akademiska sammanhang i Sverige.

Kvalitativa aspekter

Men höjs det då inga kritiska röster mot att på ett sådant sätt låta en lokalhistoria underordna sig rikshistorien? Jodå, en sådan diskussion har pågått på skilda håll under 1990-talet. Lars Ekdahl som bland annat tidigare uppehållit sig vid frågor kring rikets centrum i samband med en studie av Stockholms tryckeriindustri under det industriella genombrottet, menar utifrån teoretiska aspekter, att det inte alls är säkert att en resultaten från en "högre" nivå är mer relevanta än en från en "lägre" (Ekdahl 1993). Det som avgör en studies relevans är istället det samhällsteoretiska perspektiv som används, och att det är det kvalitativa resultatet som är det intressanta, inte om det är frågan om mikro- eller makronivå. Ofta har frågeställningarna kretsat kring representativitetsproblem. Marion Leffler understryker att "den lokala historien är inte den nationella historien men en del av den" (Leffler 1999:71). Här stödjer hon sig på Monika Edgren som menar att man med lokala undersökningar kan bidra till en förståelse av de övergripande samhälleliga processerna (Edgren 1994:51 ff). Björn Olsson som forskat kring folkbildningsfrågor vill, utifrån idéhistoriska utgångspunkter, framhålla att lokalhistoria för honom har varit ett sätt att närma sig en kunskap om något mer allmänt (Olsson 1994:19). Gemensamt för de här nämnda författarna är att de så tydligt sätter det lokala per-

spektivet i centrum. Så är inte alltid fallet bland svenska humanister. I stor utsträckning är det framför allt utanför Sverige, bl.a. i Storbritannien och bland mentalitetshistoriker i Frankrike, som lokalhistoriska studier utifrån sådana resonemang tillmätts ett självständigt värde. Detta gäller även inom fältet bokhistoria. Ett av de större, och avgjort äldsta, brittiska lokalhistoriskt inriktade forskningsprojekten inom det bokhistoriska fältet är "The History of the Book Trade in the North Group", med säte vid universiteten i Newcastle och Durham, som varit verksamt sedan mitten av 1960-talet och som avsatt närmare hundratalet tryckta arbeten i form av bibliografier, monografier, uppslagsverk, artiklar, papers etc. Projektarbetet diskuteras också fortlöpande vid regelbundet hållna symposier (Day 1990:187 ff).

Det Eva Österberg också tydligt pläderar för, i den tidigare nämnda artikeln, är samtidigt behovet av en mer teoretiskt och metodiskt inriktad historiesyn. Att analysera och problematisera kring generella problemställningar är mer givande än att fastna i en diskussion kring motsatsförhållandet centrum-periferi. "I strikt bemärkelse jämförbara storheter bör lokal- och rikshistoria endast vara, om de båda framstår som mål eller som medel", menar Österberg (1975:186). Hans Try har senare (1988) framfört något anorlunda synpunkter, även han med uttalat teoretiska förtecken. Med utgångspunkt i norsk historisk forskning betonar han vikten av förståelse för den lokala eller provinsiella historiens egenvärde. Han gör skillnad mellan en individualiserande och en generaliserande lokalhistoria, där den individualiserade lokalhistorien har en alldeles egen valör och undersöker och värderar det unika inom det egna lokala området; lokalhistoria bör vara ett mål i sig, och inte ett medel. Den generaliserande lokalhistorien däremot, menar Try, kan ses som en länk eller som ett bidrag i större undersökningar som orienteras mot nationella frågeställningar eller problem (Try 1988). Brian Page har också problematiserat förhållandet centrum-periferi, och betonar regionens viktiga roll genom att införa termen "middleground". Begreppets innebörd är ungefär "regionalt cen-

trum med för platsen specifika karakteristika”; där både kulturella och ekonomiska faktorer räknas in. Innebörden är att Sverige inte bara bestod av ett centrum och en periferi, utan att det fanns goda förutsättningar att vara delaktig och att samverka i den nationella kontexten trots ett geografiskt avstånd (Page 1998). Peter Aronsson argumenterar för att den lokala historien inte enbart bör ses som en spegel av nationella eller generella processer, ”utan i betydligt högre grad än hittills ses som det ställe där dessa skapas, förändras och vidmakthålls i praxis” (Aronsson 1992:49).

Aronsson anknyter här till Karel Kosík:s praxisbegrepp. Med praxis menar Kosík ”en process i vilken det konkreta subjektet producerar och reproducerar den samhällseliga verkligheten, för att samtidigt själv produceras och reproduceras historiskt i den” (Kosík 1979:119). Med denna historiesyn, menar Aronsson, kan inte processer eller skeenden i lokalsamhället eller provinsen ses som bokstavliga uttryck för vare sig ekonomiska sammanhang eller statliga förordningar och påbud (Aronsson 1992:20).

Dessa teoretiska reflektioner kan också tillämpas på en diskussion om framväxten av en tryckkultur i den svenska provinsen. Marion Leffler har, under intryck av bl.a. Aronsson och Kosík, i sin lokalhistoriskt inriktade avhandling om framväxten av bildningsinstitutioner i form av arbetarbibliotek och stadsbibliotek i Lund och Helsingborg (1999) till en del prövat de resonemang som här anförts. För henne handlar det om att på bildningsområdet studera de processer som bidrog till att omvandla det svenska samhället under 1800-talets andra hälft. Frågor om kampen om hegemoni står i centrum för Leffler. Vilka samhällsskikt var det som engagerade sig i bildningsfrågor; hur och varför inrättades dessa institutioner? Hur mottogs och användes dessa bildningsmöjligheter av de lokala offentligheterna? Vidare bör vi fråga oss vad förändringsprocesserna fick för sociala, ekonomiska och kulturella följdverkningar för människorna i det omgivande lokalsamhället.

Tryckkultur

Vad menas då med begreppet ”tryckkultur”, eller ”print culture” (båda varianterna används i det följande) som är den anglosaxiska termen? Hur definierar vi det och i vilka sammanhang använder vi oss av detta begrepp?

”Print culture” borde, tycker man, vara ett självklart begrepp - men faktum är att det blivit mer allmänt brukat först under de senaste tjugo åren. Från och med 1979, med Elizabeth L. Eisensteins banbrytande arbete *The Printing Press as an Agent of Change*, tycks ”print culture” bli ett mer frekvent använt begrepp. I den omfattande litteraturförteckningen i hennes eget arbete (ca 1200 referenser) finns dock inte begreppet använt i någon av de anförda titlarna. Detta faktum säger kanske inte något bestämt om att ”print culture” inte diskuterats i dessa arbeten, men ger åtminstone ett besked om hur det inte använts, det vill säga att begreppet har inte ansetts centralt nog att föra ut i böckernas titlar.

Det har här inte varit möjligt - vilket i och för sig skulle vara intressant - att göra någon större historiografisk undersökning om begreppets förekomst i övrigt. Vi kan dock konstatera att från och med 1990-talet har ”print culture” blivit flitigt använt i den engelskspråkiga världen. Ett sökförsök över Internet ger snart talande resultat. Det är intressant att se hur begreppet nu plötsligt blivit ordet för dagen - nästan ett måste för att delta i det samtida internationella bokhistoriska samtale. Det brukas nu flitigt av såväl bokhistoriker, litteraturvetare, etnologer, sociologer, idéhistoriker, historiker som andra.

I Sverige har begreppet i sin översättning ”tryckkultur” ännu inte fått samma genomslagskraft. När Åke Åberg 1987 lade fram sin avhandling om 1800-talets bokmarknad i Västerås använde han sig av begreppet den ”litterära kulturen”. Själv använde jag mig 1995 av begreppet ”boklig kultur” i en bok om tryckeriverksamhet och bokförmedling under 1800-talets förra hälft i Umeå. I tryckt

form introducerades ”tryckkultur” på svensk botten av Per Soldan Ridderstad 1995 med artikeln ”Skriftkultur, bokkultur, tryckkultur” (Ridderstad 1995: 25 ff).

Man kan utläsa flera olika betydelser eller användningar av begreppet ”print culture”. I bokhistoriska sammanhang har det använts som en sammanhållande definition för de genomgripande förändringar som människor och samhällsliv omfattats av – såväl socialt, ekonomiskt som kulturellt – i samband med tillkomsten och utvecklingen av ny teknik för att trycka och mångfaldiga text. Det är med hjälp av olika slags trycksaker, grafiska produkter, som människor genom sekler navigerat sig fram under livets alla skeden.

Roger Chartier vill i sammanhanget även visa på andra betydelser av begreppet. Han menar att ”print culture” också kan förstås ur en mer snävare eller smalare betydelse. En rad nya ordningar att förhålla sig till framträder, mekanismer sätts i rörelse när nya möjligheter uppstår för att producera text och bilder. Chartier pekar till exempel på de rent praktiska resultaten, som att det personliga eller privata läsandet fick nya utrymmen. Vilket också innebar att det var de som kunde läsa och tolka de producerade texterna som till en början även blev de som stod för förmedlandet (Chartier 1989:1-10).

Framväxten av en tryckkultur innebar också att konsten att skriva spred sig allt mer, vilket i sin tur bidrog till att knyta kulturer och kulturområden samman, eller närmare varandra.

Men ryms det då inte annat än traditionella pappersböcker inom begreppet ”print culture”? Har inte tryckpressen producerat något annat? Jovisst har den det. Sättare och tryckare har under mer än femhundra år haft händerna fulla med allt annat än böcker. Vad är det då jag syftar på? Chartier har snuddat vid frågan. Han har framhållit vikten av att vid studiet av ”print culture” även fästa uppmärksamheten vid det han kallar ”printed matter” (trycksaker). Exempel på sådant tryck skulle, menar han, vara affischer och andra ensidetryckta ark av religiös eller politisk karaktär, enklare broschyrer av t.ex. helgonbeskrivningar (Chartier utgår här ifrån

sitt franska material), och smärre skildringar eller redogörelser över olika evenemang, 1989:1 ff).

Trycksaker av detta slag fick vanligen stor spridning och var förmodligen de trycksaker som sågs av flest människor, eftersom de ofta blev uppsatta på offentliga platser eller direkt på väggarna i hemmen.

Detta är riktigt, men Chartier lägger dock alltför mycket tonvikten på det så kallade "allmänna" trycket. Hade han grävt lite till i gömmorna, kanske klivit ner på tryckerigolvet, hade han möjligen fått syn på alla de andra tryckalstren, de produkter som under århundraden (och även fortfarande) varit stommen, ryggraden för de flesta tryckerier: det vill säga det så kallade accidenstrycket – det efemära trycket.

En tryckkultur innefattar således inte , som man i förstone kanske tänker sig, enbart böcker, tidningar och andra "läsbara" skrifter. En mindre uppmärksammas (men inte mindre intressant) kategori tryckalster är sådant som haft en mer tillfällig karaktär: visitkort, cirkulär, biljetter, bjudningskort, fakturor, formulär, fraktsedlar etc.

Dagligen matas vi med sociala och kulturella budskap i form av självklarheter som biobiljetter, sedlar, deklaraionsblanketter, informativa (maskerade) reklamblad och lunchmenyer, liksom andra efemära trycksaker som vi sällan reflekterar över, som t.ex. prislappar eller det papper som omsluter sockerbiten.

Dessa till synes små och ibland obetydliga trycksaker fick ofta stor betydelse för det levda livet, för handel och vardagsbestyr vid de olika tryckkorten i äldre tid. Man kan nog med fog säga att dessa trycksaker formligen kom att genomsyra livet för folk i de olika samhällsskikten. Sedan mer än femhundra år har människor levt och kommunicerat med varandra i en tryckkultur. Denna kulturform har präglat våra samhällsfunktioner och kulturmönster vare sig vi funderat över det eller ej. Och allt detta är det möjligt att få inblickar i om vi för ett ögonblick lämnar Chartiers pariskommun, det vill säga den "stora" tryckkulturens domäner och träder ut i den svenska provinsens tryckkultur.

Litteratur

Begreppet "provinsen" diskuteras utifrån olika aspekter av bl.a. John Feather, *The English Provincial Book Trade Before 1850*, Oxford 1981; Roger Jacobsson, *Boklig kultur i Umeå – Om tryckverksamhet och bokförmedling*, Stockholm 1995 och Roger Jacobsson, *På bokhistoriskt vis: Ouvertyrer & utblickar*, Stockholm 1998; Yvonne Leffler, *Böcker, bildning, makt: Arbetare, borgare och bildningens roll i klassförmeringen i Lund och Helsingborg 1860-1901*, Lund 1999; Peter Aronsson, *Bönder gör politik: Det lokala självstyret som social arena i tre smålandssocknar, 1680-1850*, Lund 1992 och Eva Österberg, "Rikshistoria och lokalhistoria: En fråga om centrum och periferi, centralt och perifert i historieforskningen", i *Periferi og sentrum i historien* (Studie i historisk metode, X), Oslo 1975. Kvalitativa perspektiv anförs av bl.a. Lars Ekdahl, "Från teoretiskt kaos till...?", i *Häftet för kritiska studier*, 1-2:1993; Monica Edgren, *Tradition och förändring: Könsrelationer, omsorgsarbete och försörjning inom Norrköpings underklass under 1800-talet*, Lund 1994; Björn Olsson, *Den bildade borgaren: Bildningsströvan och folkbildning i en norrländsk småstad*, Stockholm 1994; Hans Try, *Lokal och regional historia: Historia i belysning. Sex perspektiv på svensk historisk forskning*, Uppsala 1988; Karel Kosík, *Det konkretas dialektik: En studie i människans och världens problematik*, Göteborg 1979 och John C. Day & W. Malcolm Watson, "History of the Book Trade in the North – the first twenty-five years", i Peter Isaac (ed.), *Six Centuries of the Provincial Book Trade in Britain*, Hampshire 1990. Begreppen "tryckkultur" eller "print culture" och "litterär kultur" behandlas i bl.a. Elizabeth L. Eisenstein, *The Printing Press as an Agent of Change*, I-II, Cambridge 1979; Per S. Ridderstad, "Skriftkultur, bokkultur, tryckkultur", i *Kulturen* 1995; Roger Chartier, "General Introduction: Print Culture", i Roger Chartier (ed.), *The Culture of Print: Power and the Uses of Print in Early Modern Europe*, Oxford 1989 och Åke Åberg, *Västerås mellan Kellgren och Onkel Adam: Studier i provinsens litterära villkor och system*, Västerås 1987.

Lärdomen och förgängligheten

Per Soldan Ridderstad

Att en boksamling kom att ersätta en skallsamling på det översta planet i huset, när institutionen för kulturvetenskaper drog in i stället för anatomiska institutionen i byggnaden Hyphoff M17:409 vid Biskopsgatan, kan förleda till funderingar. Böckerna har intagit skallarnas rum. En huvudskalleplats har blivit bibliotek. Bakom idén att samla tusentals kranier som material för forskning låg kanske en förhoppning om att skallen på något vis kan avlockas information om människans intellektuella kapacitet och kunskapsnivå. Utifrån en motsvarande föreställning samlar vi numera tusentals böcker till utbildningens och forskningens fromma.

Bytet från skallar till böcker är kunskapshistoriskt symboliskt. Vid olika tider har olika samhällen gått över från en företrädesvis oral kultur, där det kollektiva minnet baseras på enskilda hjärnors kapacitet, till en företrädesvis skriftlig kultur, där informationen (som bland andra Peter Gärdenfors betonat) flyttas utanför människan och deponeras och bevaras i mekaniska produkter (böcker, datorer). Avdelningarna för biblioteks- och informationsvetenskap och för bok- och bibliotekshistoria (som sysslar med den grafiska kommunikations-historien) följer utvecklingen från sina rum i Kulturanatomen: är nästa steg övergången från en typografisk kultur till vad som kallats en compugrafisk kultur?

När skriftkulturen etablerats och boken fått sitt starka symbolvärde, kan den anta kosmiska dimensioner. I Du Bartas' distinkta 1500-talsformulering: "Världen är en stor bok, där man läser i ver-

saler Herren den högstes beundransvärda verk”.¹ Som Jean-Marc Chatelain har påpekat, ingår i denna föreställning idén om att allt har en början och ett slut och att varje text har en upphovsman.² Här skall vi dock inte följa den långa historien om denna metafor, världen som bok: den skisserades i E.R. Curtius’ klassiska *Europäische Literatur* (1947) och analyserades i Hans Blumenbergs *Die Lesbarkeit der Welt* (1983). Låt mig bara antyda dess fortsättning i idén om världen som hypertext, där datanätens öppna och oavslutade struktur utan säker upphovsrätt kopplas till teorin om ett ständigt expanderande universum.

Bokens död har under de senaste decennierna signalerats så ofta, att det tycks ha fått motsatt effekt. Men kan boken själv symbolisera död och förgängelse? I vilket förhållande står lärdomen till förgängligheten?

Boken är ett frekvent motiviskt inslag i bildkonsten genom alla tider, som objekt, attribut och symbol. Det finns ett överflödande material om motivet. För den begränsade frågeställning som jag tänkt anlägga här tar jag till underlag den bild- och textrika katalogen över en utställning i Frankfurt 1993, rubricerad *Leselust*, som koncentrerade sig på böckers och andra dokumenters förekomst i nederländskt måleri under 1500- och 1600-talet.³ Jag skall försöka förmedla några av synpunkterna i katalogen.

En bok kan liksom en dörr vara öppen eller stängd. Bilden av en öppen bok är i konsten relativt entydig. Den kan följas från de medeltida liturgiska och devotionella handskrifterna, där öppna böcker är ymnigt förekommande bildelement, över 1600-talets stilleben till den moderna konsten. ”Le livre ouvert symbolise la verité propagée.”⁴ Ur den öppna boken strömmar budskapet. Gud på sin tron, Kristus i sitt majestät, evangelisterna, Maria i bebådelsens stund - alla har de en bok i handen eller framför sig. Inom de stora bokreligionerna står boken som trosfundament självfallet för livet och evigheten. Men också för makten över liv och död.

I den enskilda människans hand, i de talrika bilderna av läsande män och inte minst kvinnor, är boken ett interaktivt me-

dium. I Rembrandts konst, exempelvis, har böcker en framträdande plats, oftast markerad av att ljus faller just på dem.⁵ (Fig. 1) Vare sig det rör sig om biblar eller andra dokument, är de för konstnären levande agenter i hans bildvärld. Den öppna boken är en bok som används; den kommunicerar. Den halvöppna, där ett mänskligt finger sticker in mellan bladen, visar att läsningen blott tillfälligt avbrutits.⁶ (Fig. 2) Intressant med en sluten bok är däremot dess dubbeltydighet: att den antingen kan ha stängts eller kan öppnas. Läsningen kan ha avslutats eller ännu inte påbörjats.

En bok är ett föremål, och långt in i den moderna tiden är en bok en dyr vara. Böcker kostar mycket pengar, och det kan ha både positiv och negativ betydelse. Boken kan stå, som Michel Pastoureau framhållit, för "pouvoir, richesse, d'une côté et puis luxe inutile, vanité de l'autre".⁷ Ikonografiskt kan boken vara en tydlig symbol för makt, kyrklig såväl som världslig. Vad betyder då boken bredvid dödskallen? Illustrerar också boken maktens förgänglighet, eller är den dödens antites? Det finns inget entydigt svar. Som Pastoureau insiktsfullt understrukt är föremålen i äldre, förrealistiska bild- och textframställningar inte entydiga. Deras innebörd är avhängig av placering, form, användning m.m.⁸

Oftast har boken i 1600-talets nederländska vanitas-stilleben tolkats som en förgänglighetssymbol, alltså med samma innebörd som det kranium som brukar förekomma i sådana bilder.

En utgångspunkt för bildkonstens sammanförande av dödskallar och böcker utgör medeltidens talrika framställningar av Hieronymus, som i eller vid en grotta i ödemarken sliter med sin bibelöversättning, medan det trogna lejonet vilar mer eller mindre sömnigt på marken. I 1500-talets ymniga konstnärliga framställningar förändras motivet. Hieronymus tar plats i en studerkammare; han får nu jämte en eller flera böcker ett kranium framför sig, och oftast belyser ett ljus scenen.⁹ Hieronymus-bildernas iscensättning blev typbild för porträtten av den vise mannen, som i nattens sena timma mediterar över döden. En tradition byggs där lärda porträtteras försedda med rekvisiten böcker plus ljus plus dödskalle. Ursprung-

ligen avlästes väl detta som att lärdomshängivenheten vid nattligt studium bortjagar världens lockelser - den eremitala situationen.¹⁰ Men alltmer börjar motivet förmedla den moderne vetenskapsmannen vid kunskapens gräns till de existentiella frågorna.¹¹

Kombinationen av klassiska vanitassymboler - dödskallen och det halvt nedbrunna eller slocknade ljuset - med böcker blir vanlig i nederländskt måleri på 1620-talet.¹² Tidigare forskning såg gärna sammanställningen dödskalle och böcker som en varning för lärdomshögmod.¹³ Vad hjälper mycken läsning? Du skall ändå dö! Budskapet är tydligt i vissa nederländska 1600-talsmålningar, inte minst ur kalvinistiska kretsar.¹⁴

Men så enkelt är det inte. Vanitasframställningarna i framför allt 1500-talets och 1600-talets konst är inte bara påminnelser om livets förgänglighet och dödens närhet. De kan också anvisa vägar att övervinna döden.

För det första kan studium och förgänglighet ställas i motsats till varandra. Den uppslagna boken och det brinnande ljuset tillsammans har en emblematisk tradition som berättar om studiernas nytta, ja, den viktigaste delen av livet. När dödskallen införs på samma bild visar det på en valmöjlighet.¹⁵ Det står öppet, skriver Görel Cavalli-Björkman, ”ob die Bilder mit den Stapeln von Büchern und Manuskripten vor dem wissenschaftlichen Hochmut warnen, oder ob die gelehrten Texte als Schlüssel zu Wissen, Weisheit und Tugend verstanden werden wollen.”¹⁶

Ett vanitasstilleben av Nieulandt visar att böcker tillhör med blommor och fjärilar livets visserligen kortvariga men sköna glädjeämnen.¹⁷ Sådana bilder kan avläsas i två riktningar. När vi gläder oss åt kärleken, musiken och världens rikedom skall vi ändå komma ihåg att allt är fåfängligt.¹⁸ Men vi kan också beundra konstnärens glädje i att avbilda det goda livets detaljer och läsa bilden åt andra hållet. Gentemot förgängelsen kan människan ställa livets fröjder: när ett stilleben vid sidan av timglas och dödskalle inrymmer musikinstrument att traktera och böcker att läsa kan det tolkas som ett optimistiskt budskap.

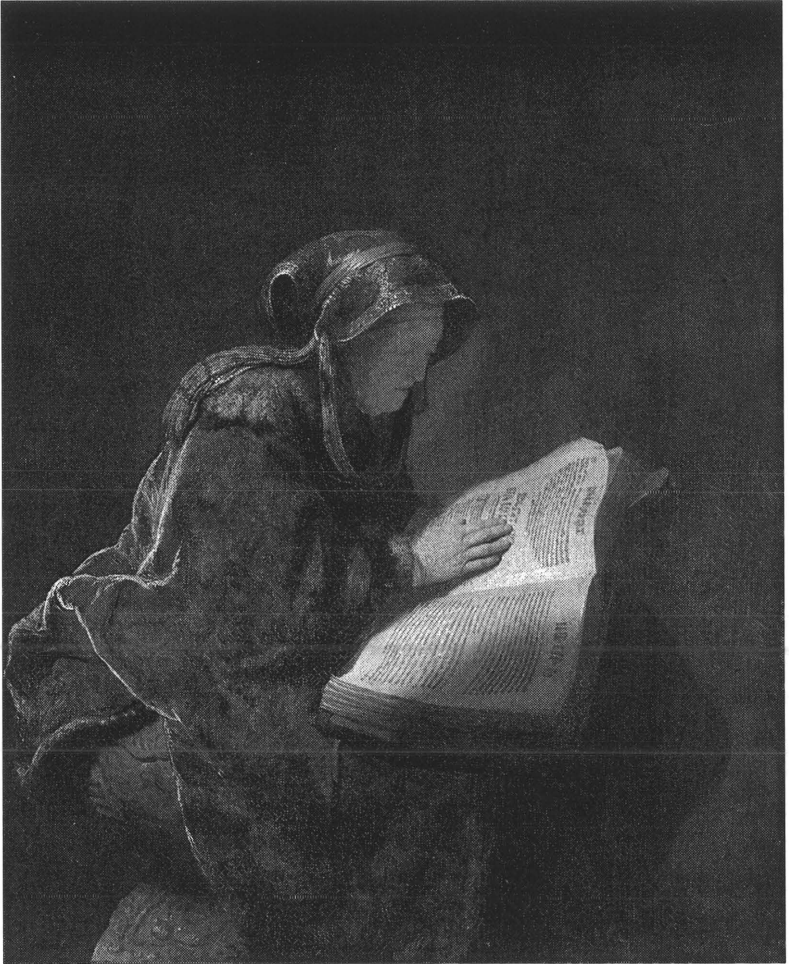
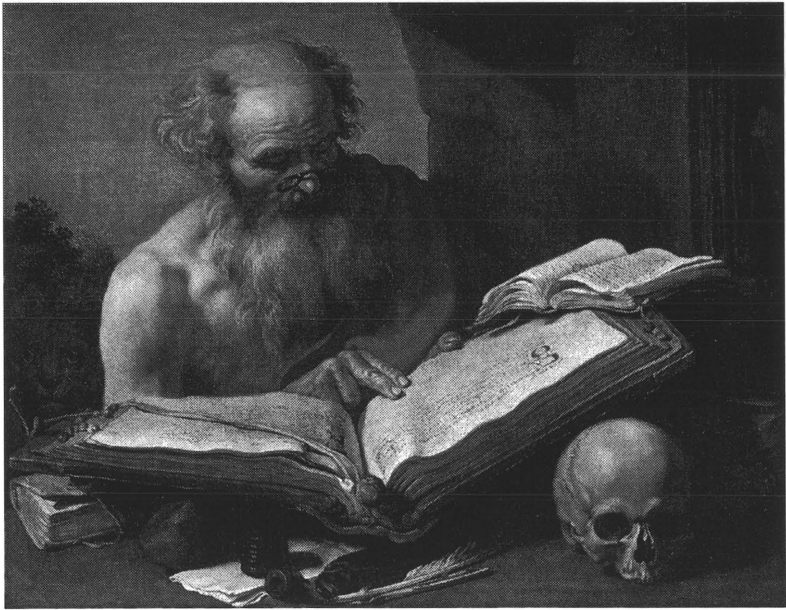

Fig. 1 Rembrandt, Gammal läsande kvinna (1631).

Fig. 2 Bartholomeus van der Helst, Kvinna vid fönster (1652).

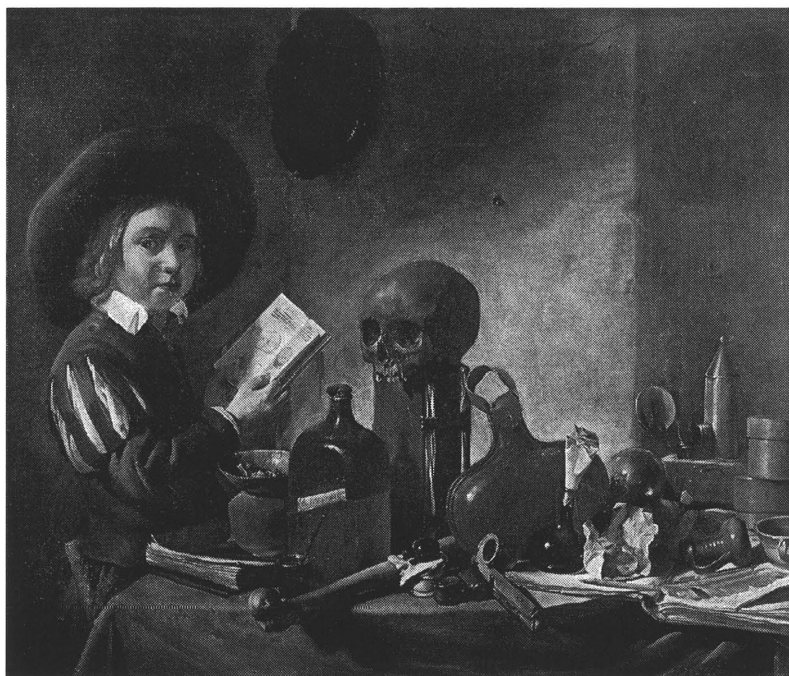

Fig. 3 Edwaert Collier, Vanitas (1664).

Fig. 4 Hendrick Bloemaert, Den helige Hieronymus (c 1650).

Fig. 5 Jan Adriaenz van Attenveldt, Yngling i sin studerkammare (1630-talet).

Ser vi en bok tillsammans med en dödskalle på en 1600-talstavla innebär det inte nödvändigtvis att boken själv är en förgängelse-symbol. Bokens grundidé är ju en annan. Skrivkonsten har gett människan förmågan att överskrida det personliga livets gränser. Det skrivna eller tryckta ordet når över tid och rum. Det humanistiska bildningsidealet kan också ge en optimistisk innebörd åt kombinationen kranium-bok.¹⁹

Boken kan självfallet i en bokreligion som kristendomen inte främst stå för död och förintelse. Boken är ju det medium som bär budskap om skapelse, liv och uppståndelse. När en ikonologisk kommentator vill se inkluderandet av en utgåva av Du Bartas' skapelseepos i ett vanitasstilleben som en hänvisning till att jordisk förgänglighet ingår i skapelsens grundplan, tycks det mig litet skruvat.²⁰ (Fig. 3) Det skulle i varje fall ha förvånat Du Bartas.

Bildernas symbolik och dess tolkning är inte entydig. Hur boken framställs på bilden är betydelsefullt. En öppen bok innebär läsning, och genom läsning, som innebär att den grafiska kommunikationen förs vidare, övervinns döden. Sålunda blir Hieronymus på en gång eremit och lärd humanist, som arbetar för framtiden, och dödens tecken i bilden, kraniet, förvisas i en målning av Bloemaert till utkanten, blir bara ett bokstöd.²¹ (Fig. 4)

Studier ger insikt. När ett porträtt av en ung medicinstuderande på ett för oss naturligt sätt inrymmer attributen anatomibok och dödskalle, betyder det att boken förklarar skallen, läsningen lär oss förstå döden.²² (Fig. 5) Genom läkekonstens dokumenterade framsteg är döden inte längre obegriplig och skrämmande. Porträttet belyser 1600-talets vetenskapstro.

En trasig bok eller flera i ett stilleben ger däremot ett budskap om vårdslöshet med livets värden, uppgivenhet inför förgänglighetens destruktiva krafter.²³

Varmed jag helt enkelt vill ha sagt, att god bokvård är en humanistisk dygd.

Noter

- ¹ "Le monde est un grand livre, où du souverain maistre / L'admirable artifice on lit en grosse lettre." G. de S. Du Bartas, *La Sepmaine*, v. 151 f.
- ² "Livres d' emblèmes et livre du monde", i *La symbolique du livre dans l'art occidental du Haut Moyen Âge à Rembrandt*. Dir. de F. Dupuigrenet Desroussilles. Bordeaux & Paris, 1995, s. 94.
- ³ *Leselust. Niederländische Malerei von Rembrandt bis Vermeer*. Hrsg. von S. Schulze. Frankfurt & Stuttgart, 1993.
- ⁴ J. Guéret-Laferté, "Symbolique religieuse du livre à la fin du Moyen Âge", *La symbolique du livre*, s. 72.
- ⁵ Se uppsatsen av Chr. Tümpel, "L'iconographie du livre dans l'oeuvre de Rembrandt", i *La symbolique du livre*. Jfr *Leselust*, s 277.
- ⁶ Jfr t.ex. *Leselust*, s 207, 217, och Bronzinos hovmannaporträtt, avbildat bl.a. i *La symbolique du livre*, s 111.
- ⁷ "La symbolique médiévale du livre", *La symbolique du livre*, s. 34.
- ⁸ A.a., s. 32.
- ⁹ *Leselust*, s 37-41, 47-51, 136-139.
- ¹⁰ A.a., s 18.
- ¹¹ A.a., s 188 f, 226 f, 294 f.
- ¹² A.a., s 210 n 6.
- ¹³ A.a., s 128 m. i n 1 angiven litt
- ¹⁴ T.ex. hos J.D. de Heem; *Leselust*, s 212 f.
- ¹⁵ A.a., s 35 f.
- ¹⁶ A.a., s 53.
- ¹⁷ A.a., s 262 f.
- ¹⁸ Så i E. Colliers målningar; a.a., s 176 f.
- ¹⁹ Så i en bild av D. de Heem; a.a., s 210 f.
- ²⁰ A.a., s 176.
- ²¹ A.a., s 139.
- ²² Målning av J.A. van Attevelt, 1630-talet; a.a., s 126 f.
- ²³ A.a., s 202 f, 240 f.

Nyckelhålet

Elisabeth Mansén

Jag tänker alltid på det som ett nyckelhål. Precis så skulle det se ut om man kunde flyga genom parken och se byggnaden rakt uppifrån. (Inte en smal skåra med plats för ett oregelbundet zickzackmönster, utan ett gammaldags nyckelhål med en rak gång som leder fram till en rundel.)

Hittills har det inte funnits någon nyckel till nyckelhålet, vilket varit lika bra eftersom hålet ändå bara varit fullt med skräp. Då har det åtminstone fått ha sina hemligheter i fred.

Men vi behöver ett nyckelhål. De stora institutionsbyggnaderna runt omkring är tunga och slutna. De är byggda i slutet av artonhundratalet som institutionsbyggnader för den expanderande naturvetenskapen och medicinen vid Lunds universitet och är kända som Anatomen, Fysiologen och Histologen. Bastanta stenhus med rusticering kring bottenvåningen som om de var uppförda av enorma stenblock.

En gång för länge sedan mötte jag ett gammalt par på gatan som frågade mig om vägen till Anatomen. De skulle donera sina kroppar till vetenskapen. Efter döden. In i en sådan byggnad går man inte frivilligt, det står helt klart. Det står visserligen inte "I som här inträden given upp allt hopp" över porten, som det gjorde i Dantes Inferno, men inte långt ifrån. Inne i den forna Anatomen, över den stora paradtrappan, finns en latinsk devis: "Hic locus est ubi mors gaudet succurrere vitæ", vilket lär betyda att här är platsen där döden gläder sig åt att tjäna livet. När det nu blivit en

institution för bland annat idé- och lärdomshistoria samt bokhistoria kan man förstå det på ett annat sätt. Det finns många sätt för de döda att tjäna de levande.

Men man stannar kanske ändå helst kvar i parken. Där finns höga gamla träd fulla av visdom och grönska. Där finns sykomorlön, bok, ask, alm, hästkastanj och järnek, formklippt buxbom, spretande gullregn och dignande paradisäppelträd. Blåmes och talgoxe klänger omkring bland grenarna och högst upp sitter en grönfink och sjunger. Skatorna hoppar i gräset och i buskagen knäpper en gärdsmyg.

Så länge det bara fanns medicininstitutioner här kunde man kanske se det som en kurpark där vackra och bleka par spatserade med hattar och parasoller i trädens skugga för att undvika den skadliga solen. Då skulle det lilla huset mitt i parken säkert ha varit en vattenpaviljong, där man kunde hämta mineralvatten från olika hälsokällor, vart och ett avpassat för att motverka de olika svaghets-tillstånd man led av. Det fanns många läkare under gångna sekel som såg mineralvatten som nyckeln till hälsa och välbefinnande, och på så sätt leder även denna fantasi fram till ett nyckelhål.

Och klassiska institutionen behöver inte känna sig utanför. Var det inte "läkekonstens fader" Hippokrates som talade så insiktsfullt om miljöns helande kraft, om betydelsen av att se till både kropp och själ när det gällde hälsan. "Om luften, vattnet och bonings-sorten", heter en av hans skrifter. Man kan nästan göra honom till en tidig talesman för platsens ande.

Men om vi ska se det som en brunnsark där man promenerar för sin hälsas skull måste vi notera att de breda grusade gångarna endast leder från gatan och rätt upp till de stora husen, medan de smalare förbinder dessa inbördes. Stigarna är alla raka och rätt trista, man pulsar i gruset som i djup snö och alla cykeldäck slirar. Om man följer dem kommer man aldrig fram till den lilla vattenpaviljongen. Den ligger lite vid sidan av allfarvägarna. För att finna nyckelhålet måste man söka sin egen väg och helt anarkistiskt kliva ut i det oslagna gräset.

Nu finns det en nyckel, och nyckelhålet är rensat från all gammal bråte. Man kan till och med stiga in i det. Framför ingången ligger en liksidig triangel, som en projektion av en uråldrig pyramid. Eller också är det en rymdfarkost, nedsänkt i gräset, vilande men när som helst färdig att lyfta när rätt person stiger upp på dess startplatta.

Inne i nyckelhålet möts man av en minimal labyrint, så att man inte riktigt ser vart man är på väg, men av de häckar som kunde ha omgärdat den är bara veden kvar. Om man sträcker ut händerna mot sidorna känner man veden som ligger travad högt upp mot det vita taket.

Det här ska vara ett konstverk. Det ska vara ett konstverk som binder samman de stora husen i parken och skapar gemenskap, något slags gemenskap, mellan husen och träden och de människor som arbetar här, forskar, administrerar, undervisar och studerar, talar och vänder papper och läser böcker. Hur skapar man något sådant?

På sätt och vis finns det där redan från början. Huset finns där från början. Det kallas Donavit i gamla handlingar – latin för "har givit" – och är byggt i samma gamla mörkröda tegel som de andra byggnaderna. Murgrönan har sedan länge spridit ut sig över väggarna. Om den får växa ifred når den snart upp till skorstensapan på taket.

Men det är bara ett skal. Vad ska man fylla det med? Ljus och värme. Sinnebilderna för gemenskap är nästan alltid förknippade med ljus och värme. Och så finns där nu också – i nyckelhålets kärna där det raka och det runda möts – en tung järnkamin. Den sitter fast i golvet, ingen kan flytta den. Det enda man kan göra är att tända den och njuta av ljuset och värmen.

Och i rundeln i nyckelhålets djup öppnar sig bersån. Där står de vitmålade trädgårdsmöblerna i en vid ring. Där kan man slå sig ner ensam eller i sällskap och tala eller vara tyst. I mitten står bordet där man kan lägga sin trave med böcker eller duka upp till fest. Te och mandelskorpor passar egentligen den enkla inredningen bäst.

Färgerna är som uppstigna ur jorden och stengolvet, olika grå nyanser från vitt till nästan svart. Mitt på bordet klänger en handgjord rödmålad lampa som en busig apa. Det är den enda färgklicken. Utifrån lyser den intensivt genom de höga smala fönstren. Den röda lampan har två skilda beståndsdelar – en stång och ett rör – som en dubbelkönad drake eller en lycklig hermafrodit. Man kan titta in genom fönstren och fantisera. Om man inte stänger fönsterluckorna. För då kan ingen se vad som sker därinne. Då kan man sitta och gunga försiktigt på sin trädgårdsstol och tänka på något helt annat.

Det är inte något särskilt utåtvänt rum, snarare inåtvänt, och borde därför inte kunna skapa gemenskap. Ändå är det kanske det vi ibland behöver mer än allt annat, tystnad, för att orka tala och mena vad vi säger.

Detta är inget rum för sammanträden, för planering inför framtiden eller vädring av konspirationsteorier. Snarare ett rum för drömmar. Här finns inga telefoner eller telefaxer, nätkablarna följer grusgångarna och når aldrig hit. Kommunikationen får ske på andra sätt. Man kan låta blickarna mötas när man sitter i en ring. Mer än så behövs inte alltid.

Och i golvet finns faktiskt en önskebrunn, i alla fall en springa i ett runt cementlock. Där man kan offra en krona och önska sig något. Jag tycker knappast att vi kunde ha önskat oss något bättre än detta.

Det här är i alla fall vad vi fått. Detta är Donavit – det som har givits. Ett nyckelhål.

Om de medverkande

Jonas Ellerström är författare, förläggare och lärare i kulturvetenskap. *Svante Nordin* är professor i idé- och lärdomshistoria med en diger lista böcker bakom sig. *Rolf Lindborg*, professor emeritus i idé- och lärdomshistoria, har gett ut böcker och skrivit uppsatser inom ett stort antal områden. *Jakob Christensson*, FD i idé- och lärdomshistoria och forskare vid institutionen, är i färd med en större biografi över zoologen Sven Nilsson. *Sten Högnäs*, docent i idé- och lärdomshistoria och lektor i ämnet, undervisar också i kulturvetenskap. *Gunnar Broberg* är professor i idé- och lärdomshistoria. *Gustav Holmberg* är FD i idé- och lärdomshistoria och forskare med inriktning på naturvetenskapernas senare historia. *Hans Lund* är docent i litteraturvetenskap och undervisar i kulturvetenskap, särskilt interartiella studier. *Jonas Hansson* är FD och forskare i idé- och lärdomshistoria med filosofi- och begreppshistorisk inriktning. *Bo Svensson* är litteraturvetare och lärare i kulturvetenskap. *Roger Jacobsson* är förläggare och doktorand i bok- och bibliotekshistoria. *Per Soldan Ridderstad* är professor i bok och bibliotekshistoria. *Birgitta Olander* är lektor i biblioteks- och informationsvetenskap. Samtliga medverkande i denna skrift är alltså verksamma vid Institutionen för kulturvetenskaper vid Lunds Universitet.

Ugglan

- 1 Idé- och lärdomshistoria i Lund 25 år, red. Gunnar Broberg (1991)
- 2 Upplysningens miljöer – ett nordiskt perspektiv, red. Gunnar Broberg (1994)
- 3 Jakob Christensson: Carl Fredrik Nordenskiölds förlorade illusioner (1994)
- 4 Gunnar Broberg: Statlig rasforskning (1995)
- 5 Den idéhistoriska bilden, red. Gunnar Broberg och Jakob Christensson (1995)
- 6 Dygd och medborgarskap i 1700-talets politiska tänkande red. Svante Nordin och Rebecka Lettevall (1996)
- 7 Charlotte Christensen: Det personliga äktenskapet (1996)
- 8 Att gestalta historien, red. Jakob Christensson och Håkan Håkansson (1997)
- 9 Nordiska universitetskulturer, red. Sten Högnäs (1998)
- 10 Ugglan i dikt och bild (1997)
- 11 Att skriva filosofihistoria, red. Svante Nordin och Jonas Hansson (1998)
- 12 Fem uppsatser om steriliseringen i Sverige, red. Gunnar Broberg (1999)
- 13 Gustav Holmberg: Reaching for the Stars (1999)
- 14 Risk och Historia, red. Gunnar Broberg och Svante Nordin (2000)

ISSN 1102-4313

Minervaserien

- 1 Bengt Forkman, *Och det blev ljus. Hur MAX-lab kom till, växte upp och blev stort* (2001)
- 2 Håkan Håkansson, *Seeing the Word. John Dee and Renaissance Occultism* (2001)

*Institutionen för Kulturvetenskaper, tidigare Anatomiska institutionen,
Biskopsgatan 7, Lund. Akvarellpenna av Per Helin 2000.*

Kulturanatomiska studier
Tillägnade Anja Edén och Sten Kindlundh

Kulturanatomiska studier ger exempel på den rika historia som anatomiämnet haft vid Lunds Universitet. Boken erbjuder ett antal inblickar i samspillet mellan humaniora och medicin från 1750-talet och framåt. Ett andra block uppsatser behandlar kulturvetenskaperna sådana de bedrivs idag vid Institutionen för kulturvetenskaper. Bidragen är tillägnade Anja Edén och Sten Kindlundh, nu avgående, högt värderade medarbetare vid institutionen.

Ugglan

ISSN 1102-4313